

Psihologie

Nicolas Guéguen

PSIHOLOGIA MANIPULĂRII SI A SUPUNERII

A

POLIROM

Seria *Collegium*. Psihologie este coordonată de Adrian Neculau.

Nicolas Gueguen este inginer IT, doctor în psihologie cognitivă, profesor-

cercetător la Facultatea de Psihologie Socială și Cognitivă a Universității Bretagne-Sud și director al laboratorului de cercetare GRESICO. De același autor, la Editura Polirom a apărut *Psihologia consumatorului. Factori care ne influențează comportamentul de consum* (2006).

Nicolas Guéguen, *Psychologie de la manipulation et de la soumission*,
Dunod © Dunod, Paris 2004

© 2007 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4, P.O. Box 266, 700506
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33; O.P. 37,
P.O. Box I-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României :

GUÉGUEN, NICOLAS

Psihologia manipulării și a supunerii / Nicolas Guéguen; trad. de Marius Roman.
– Iași : Polirom, 2007

ISBN 978-973-46-0540-8

I. Roman, Marius (trad.)

159.9.019.4
316.776.23

Printed in ROMANIA

Cuprins

Introducere 11

**Capitolul 1. Supunerea față de autoritate: cum să supui cu
minimum de efort..... 13**

1. Paradigma lui Milgram: oamenii devin violenți
doar supunându-se unui ordin..... 14

1.1.	Experimentul princeps.....	15
1.2.	Toți pînă la aproape 300 de volți, 65% pînă la 450: sîntem cu toții niște tortionari?	20
1.3.	Replici interculturale și generaționale: există o universalitate a obedienței ?.....	21
1.3.1.	Universalitatea supunerii față de autoritate: analiza factorilor culturali.....	21
1.3.2.	Supunerea la orice vîrstă: atît de tînăr și deja atît de obedient!	22
1.3.3.	Variabile demografice și sociologice: sîntem toți la fel ?.....	24
1.4.	Rezultate așteptate?	27
1.5.	Analiza comportamentului subiecților implicați în experiment	32
2.	De ce ne supunem ? Analiza determinantilor supunerii.....	34
2.1.	Efectele situaționale asupra supunerii față de autoritate 35	
2.1.1.	Ipoteza „stării de agent” 35	
2.1.2.	Proximitatea victimei: cu cît înaintează, cu atît dăm înapoi.....	40
2.1.3.	Proximitatea autorității.....	47
2.1.4.	Legitimitatea autorității.....	48
2.1.5.	Autoritatea contradictorie	50
2.2.	Factorii dispoziționali și supunerea	52
2.2.1.	Personalitatea și supunerea: oamenii se împart, prin însăși natura lor, în refractari și supuși ?	52
2.2.2.	Rolul credințelor în procesul de supunere.....	54
2.2.3.	Ipoteza că subiectul nu e conștient de actele sale	55
2.3.	Supunerea înțeleasă prin intermediul nesupunerii.....	60
2.4.	Supunerea față de autoritate : un act de conformism? ..	63
2.4.1.	Grupul ca model	64
2.4.2.	Grupul supus și grupul nesupus : omul, model pentru om.....	67
3.	Supunerea cotidiană față de autoritate și efectul simbolurilor autorității asupra comportamentului nostru.....	71
3.1.	Supunerea față de autoritate într-o situație reală: alo, doctore!.....	71
3.2.	Formele moderne ale supunerii față de autoritate: autoritatea administrativă.....	74
3.3.	Simbolurile autorității și efectul lor asupra comportamentului: feriți-vă de haină și nu de om!	78
3.3.1.	Efectul uniformei.....	79
3.3.2.	Influența statutului.....	81

Capitolul 2. Supunerea liber consimțită: cum facem	
lucruri pe care le-am fi refuzat în mod spontan	87
1. „Piciorul în ușă” : odată intrat în joc.....	88
1.1. Experimentul princeps.....	88
1.2. Replici ale „piciorului în.....ușă”	90
1.2.1. Reușite.....	90
1.2.2. ...și eșecuri.....	100
1.3. Factorii de influență ai.....„piciorului în ușă”	102
1.3.1. Caracterul prosocial al cererii.....	102
1.3.2. Timpul scurs între cele două cereri	103
1.3.3. Costurile cererii.....	105
1.4. Explicațiile teoretice ale „piciorului în ușă”	109
1.4.1. Teoria autopercepției.....	110
1.4.2. Teoria angajamentului.....	114
1.4.3. Teoria contrastului.....	116
1.4.4. Teoria învățării sociale și a consolidării	117

1.4.5. Teoria promovării sinelui	118
2. „Ușa în nas” : cine nu poate cel mai mult poate cel mai puțin	120
2.1. Experimentul inițial și prelungirile sale.....	121
2.2. „Ușa în nas” : un fenomen stabil ?	
Analiza replicilor și a cîmpurilor de utilizare.....	122
2.2.1. Importanța efectului.....	122
2.2.2. Cîmpurile de aplicare.....	123
2.2.3. „Ușa în nas” electronică	126
2.3. Factorii ce favorizează „ușa în nas”	128
2.3.1. Caracterul prosocial al cererii.....	128
2.3.2. Costul cererii pregătitoare.....	129
2.3.3. Două uși sînt mai bune decît una : paradigma „dublei uși în nas”.....	131
2.4. Mecanisme psihologice de la baza efectului „ușa în nas”	132
2.4.1. Ipoteza concesiilor reciproce.....	132
2.4.2. Teoria contrastelor perceptive.....	136
2.4.3. Teoria culpabilității.....	138
2.5. „Ușa în nas” sau „piciorul în ușă” : analiza comparativă a eficacității.....	140
3. Angajamentul : „Dacă faci asta, o vei face din nou”	141
3.1. A fi angajat să faci înseamnă... a te angaja să faci.....	142
3.2. Responsabilitate a angajamentului sau angajament în vederea responsabilității ?	145
3.2.1. A fi angajat înseamnă a fi responsabil.....	146
3.2.2. Persistența angajamentului	148
3.3. Este suficientă intenția de a face un lucru, chiar dacă ea nu exista : eficacitatea angajantă a autopredicțiilor smulse	151
3.4. Autoangajamentul : capcana deciziilor personale.....	153
3.4.1. Investiția în pierdere : <i>homo economicus</i> nu există atunci cînd e angajat.....	153
3.4.2. E greu să spui „stop” : capcana automatismelor.	158
3.5. Tehnicile de influențare bazate pe angajament.....	160
3.5.1. Tehnica <i>low-ball</i>	160
3.5.2. Tehnica momelii.....	166
3.6. Teoria angajamentului aplicată schimbării comportamentelor:	
care sînt principiile și care aplicațiile?	168
3.6.1. Factorii angajanți.....	168
3.6.2. Aplicațiile angajamentului la schimbarea comportamentelor	169

Capitolul 3. Supunerea prin inducție semantică și nonverbală: cuvintele și comportamentele care ne influențează..... 181

1. Supunerea prin inducție semantică: puterea cuvintelor,

a frazelor și a promisiunilor.....	181
1.1. Viralele miel fac rlrurile mari; tehnica „chiar și-un ban ne-ar prinde bine...”	182
1.2. Evocarea libertății și manipularea: tehnica „sînteți liber să...”	184
1.2.1. „Sînteți liber să...” : experimentul princeps.....	184
1.2.2. Eficace chiar fără solicitarea față în față.....	186
1.3. „Cum vă simțiți?” : tehnica „piciorul în gură”	190
1.4. Fraționarea unei oferte și compararea: tehnica „și asta nu e tot! ”.....	195
1.5. Etichetarea prealabilă și comportamentul ulterior: tehnica etichetei personologice.....	199
1.5.1. Eticheta pozitivă: tehnica lingușelii.....	200
1.5.2. A cauza culpabilitate sau rușine : tehnica insultei 204	
1.5.3. Culpabilitate sau rușine?.....	205
1.6. Reciprocitatea : „îți dau un ban ca să-mi dai doi”	210
1.6.1. Reciprocitatea: dăm celor care ne dau.....	211
1.6.2. ...și dăm celor care propun să ne dea.....	213
2. Influențarea nonverbală.....	214
2.1. Influența tactilului.....	215
2.1.1. Tactilul și cultura.....	215
2.1.2. Influența tactilului asupra.....supunerii 217	
2.1.3. Tactilul și comportamentul consumatorului.....	220
2.1.4. Atingere și motivare	227
2.1.5. Tactilul și comportamentul într-o situație de mediere 233	
2.1.6. Mecanismele care explică efectul.....tactilului 237	
2.2. Influența privirii.....	253
2.2.1. Efectul privirii asupra supunerii.....	253
2.2.2. Tipul privirii și supunerea.....	258
2.2.3. Mecanismele care explică efectul.....privirii 258	

2.3. Influența zîmbetului	262
2.3.1. Zîmbiți, și jumătate din oameni vor zîmbi și ei....	263
2.3.2. Zîmbetul: un comportament feminin?	263
2.3.3. Efectul zîmbetului asupra cererilor.....	266
2.3.4. Mecanismele care explică efectul zîmbetului	268
<i>Bibliografie</i>	273

Capitolul 1

Supunerea față de autoritate: cum să supui cu minimum de efort

„Am văzut un om de afaceri echilibrat și sigur pe sine, care a intrat în laborator zîmbind și încrezător. În mai puțin de 20 de minute a devenit moale ca o cîrpă, chinuit de ticuri și riscînd o criză de nervi. Se trăgea tot timpul de lobul urechilor și își frîngea mîinile. La un moment dat și-a lăsat capul în palme și a murmurat: «Dumnezeule, opriți-vă!». Și totuși, a continuat să execute fiecare instrucțiune a experimentatorului și s-a supus pînă la capăt. ”

Milgram, 1963, p. 377

Pînă unde-l poate duce pe om obediența ? Relatările despre atrocitățile comise de soldați care, în fond, sînt fii exemplari, buni tați de familie, soți tandri și grijulii pot surprinde omenirea prin sălbăticia lor aparentă. La fel și lipsa totală de sentiment a tinerilor soldați care, înainte de a trăi o situație de conflict, nu comiseseră nici o atrocitate, nici un act violent față de semenii. Există atunci o sălbăcie, o perversitate latentă a omului sau doar circumstanțele explică actele noastre ?

Problema supunerii și a mecanismelor psihologice care o explică îi preocupă de multă vreme pe cercetătorii din psihologia socială. Încă din 1924, Landis, în cadrul unui experiment privind reacțiile emoționale, a reușit să-i facă pe 71 % dintre subiecți să decapiteze șobolani vii, iar pe cei mai puțin obedienți să asiste la scenă, în timp ce decapitarea o făcea experimentatorul. Acest lucru arăta clar că autoritatea experimentatorului era suficientă pentru a învinge rezistența subiecților.

Totuși, în ciuda interesului pe care-l prezenta acest tip de cercetări, registrul comportamentelor studiate era departe de a fi

foarte problematic pentru subiecți. Din această perspectivă, cele mai importante sînt, fără nici o îndoială, studiile care au încercat să vadă pînă unde ne poate duce o autoritate

pur simbolică. Cercetările pe care le prezentăm în acest capitol au în vedere doar actele problematice, contrare celor mai multe interese morale ale oamenilor. În câmpul științelor umane și sociale, importanța lor euristică este incontestabilă, întrucât ele au evidențiat ponderea zdrobitoare a contextului în care un individ este determinat să acționeze. Desigur, nu contestăm faptul că intervin și factori individuali în producerea comportamentelor problematice ale oamenilor. Cu toate acestea, când vine vorba de acte ce duc la provocarea unei suferințe fizice sau psihice unei persoane, și când acestea sînt realizate de oameni obișnuiți, cu înfățișare pașnică, muncitori, capi de familie și soți fără de pată, sîntem obligați să admitem că activitățile educative, instituționale și organizaționale conțin în ele caracteristici cu ajutorul cărora se obțin din partea semenilor acte pe care totuși educația și structurile le condamnă.

1. Paradigma lui Milgram: oamenii devin violenți doar supunându-se unui ordin

În psihologie, în particular, și în științele umane, în general, cercetările privind supunerea față de autoritate sînt indisolubil legate de studiile unui cercetător american, Stanley Milgram. Atît de mare este importanța lor, încît primele lui experimente, publicate acum aproape 40 de ani, au și vor avea o valoare științifică cum puține studii din aceste discipline pot avea. Rezultatele obținute și caracterul profund dramatic și extrem al comportamentului pe care l-a studiat nu sînt străine, desigur, de această notorietate. Lucrările sale vor rămîne cu siguranță actuale multe decenii de acum încolo. Pentru cercetătorii din psihologia socială, ele sînt încă fecunde, inspirînd numeroase cercetări. În 1995, un număr special al celebrei reviste *Journal of Social Issues* (1995, voi. 151, nr. 3) a fost consacrat experimentelor lui Milgram; ele au fost sintetizate, li s-a apreciat contribuția și s-au prezentat lucrări noi, menite a spori cunoașterea științifică asupra fenomenului. O carte recentă a lui Blass (1999a) arată că numeroși cercetători se ocupă de această chestiune și că bogata contribuție științifică a lui Milgram stimulează încă lucrări fecunde. Acestea sînt citate sau publicate în cărți sau reviste altele decît de psihologie. Medicina, istoria, economia, sociologia și filosofia

menționează foarte des studiile lui Milgram (Blass, 1999b). În sfârșit, să notăm că rezultatele continuă să fascineze mass-media și opinia publică: se publică permanent articole care citează studiile lui Milgram (French, 1997), iar ficțiuni și documentare le menționează sau prezintă fragmente din înregistrările video realizate în laborator. Este așadar indicat ca primul capitol al acestei cărți despre manipulare și supunere să

înceapă cu prezentarea studiilor sale, precum și cu sinteza celor mai importante contribuții aduse de cercetătorii care s-au ocupat de supunerea față de autoritate. Într-adevăr, dacă putem obține un astfel de comportament din partea atîtor persoane avînd caracteristici sociale la fel de obișnuite precum cele ale subiecților participanți la experimente, înseamnă că există, indubitabil, puține comportamente umane care să nu poată fi controlate, activate sau generate de influența semenilor.

1.1. *Experimentul princeps*

Prima cercetare a lui Stanley Milgram, realizată la universitatea din Yale și publicată în 1963 *în Journal of Abnormal and Social Psychology*, reprezintă punctul de plecare al studiilor experimentale privind supunerea față de autoritate. Majoritatea experimentelor realizate ulterior de Stanley Milgram, dar și de alți cercetători în psihologie socială, se vor inspira masiv din metodologia folosită în acest prim studiu. De aceea, pentru a-l reda cît mai fidel posibil, l-am detaliat. Dacă unii cititori doresc o descriere mai realistă a lui, o pot găsi într-un film francez (*7 comme Icare*, de Henri Verneuil) care, deși ficțiune, restituie perfect spiritul teoretic și metodologic al experimentelor lui Milgram.

În primul experiment publicat de Stanley Milgram, procedura utilizată a fost următoarea.

■ Subiecții

Eșantionul subiecților era constituit din 40 de bărbați (20% cu vîrsta cuprinsă între 20 și 29 de ani, 40% între 30 și 39 de ani și 40% între 40 și 50 de ani) cu niveluri de școlarizare foarte diferite (de la școala primară la doctorat), cu profesii și ele foarte variate (vînzători, profesori de liceu, funcționari de poștă, ingineri, muncitori); ei au răspuns unui anunț apărut în presa locală, care îi invita să participe la un experiment privind memoria la universitatea din Yale, fiindu-le propusă o retribuție de 4,50 dolari. În anunț nu se pomenea faptul că trebuiau administrate unei persoane șocuri electrice, pentru a vedea care este efectul acestei forme de pedepsire asupra memoriei.

■ Întîmpinarea subiecților

Experimentul avea loc într-un elegant laborator al universității din Yale, pentru a-i conferi legitimitate. Două personaje jucau roluri

bine definite: experimentatorul, de 31 de ani, profesor de biologie, cu un aer impasibil și uneori sever, care deținea rolul autorității științifice, și un complice, în vîrstă

de 47 de ani, cu o înfățișare plăcută și afabilă, care trebuia să joace rolul victimei.

Subiectul, care solicitase o programare pentru experiment după citirea anunțului din presă, se prezenta la locul de întâlnire și aștepta într-o sală. După câteva secunde intra complicele, care se prezenta ca fiind și el subiect al experimentului. Intra apoi experimentatorul, îi saluta pe subiect și pe complice și-i informa că vor participa la un experiment privind efectul pedepsei asupra învățării la om. Adăuga că, întrucât nu se realizaseră pînă atunci studii de acest tip, nimeni nu știa dacă efectul e pozitiv sau negativ. După aceea, preciza că făcea acest experiment pe adulți și că unii trebuiau să joace rolul profesorului, iar alții pe cel al elevului. Le propunea apoi să tragă la sorți rolurile : ele erau desemnate cu ajutorul a două bilețele puse într-o pălărie. Desigur, tragerea era măsluită, astfel încît subiectului să-i revină totdeauna rolul profesorului (ambele bilețele aveau scrise cuvîntul „profesor”, iar subiectul era cel care trăgea primul). După tragerea la sorți, subiectul și complicele erau conduși într-o încăpere alăturată, unde se afla un scaun electric. Complicele era legat de scaun pentru ca, așa cum spunea experimentatorul, „să evite orice mișcare excesivă în timpul șocului”. Avînd în vedere soliditatea materialului, complicele-elev îi era imposibil să se ridice de pe scaun. La încheietura mîinii i se atașa un electrod, apoi i se aplica o cremă „pentru a preîntîmpina arsurile”. Experimentatorul îi explica subiectului care asistase la toată această punere în scenă că electrodul era legat de un generator electric, aflat în camera alăturată. Adăuga că, deși șocurile puteau fi foarte dureroase, ele nu provocau daune corporale durabile.

■ Sala de învățare

Odată încheiată această sarcină, experimentatorul și subiectul îl lăsau pe complicele-elev și mergeau în camera alăturată. Experimentatorul îi spunea subiectului că sarcina sa consta în a-l face pe elev să învețe o listă de cuvinte asociate. Subiectul trebuia să-i citească elevului la un microfon o serie completă de perechi de cuvinte, apoi citea un cuvînt dintr-o pereche, însoțit de alte patru cuvinte. Elevul trebuia să desemneze care dintre cele patru cuvinte corespundea cuvîntului lipsă din pereche. Răspunsul îl comunica prin intermediul a patru butoane aflate în fața lui, iar subiectul îl primea pe un panou luminos aflat deasupra generatorului de șocuri.

■ Generatorul de șocuri

Generatorul era constituit din 30 de cursoare așezate orizontal, fiecare cursor fiind însoțit de menționarea voltajului emis. Șocurile mergeau de la 15 la 450 de volți, în progresie de câte 15 volți. La fiecare patru cursoare apăreau și comentarii, corespunzând adjectivelor care traduceau importanța șocului administrat (șoc lejer, șoc mediu etc., șoc foarte intens, pericol: șoc violent, și XXX sub ultimele două cursoare). Pentru a face totul credibil, activarea cursorului era însoțită de un zumzăit electric, pîrîituri, lumină albastră și semnale luminoase ; totodată, se aprindeau vumetre. În plus, se efectua un test de 45 de volți asupra subiectului, pentru ca acesta să-i poată evalua intensitatea (al treilea cursor din cele treizeci).

Experimentatorul îi cerea subiectului să-i administreze un șoc elevului de fiecare dată cînd acesta făcea o greșală de atribuire. De asemenea, îl informa pe subiect că intensitatea șocului trebuia să crească pe măsură ce elevul greșea. Adăuga că subiectul, înainte de administrarea șocului, trebuie să anunțe cu voce tare voltajul corespunzător cursorului pe care-l activează.

■ Ordinele autorității

Avea loc o scurtă familiarizare cu sarcina de a citi și de a învăța, apoi experimentul propriu-zis începea. Se folosea mai întîi o primă serie de 10 cuvinte, în timpul căreia elevul „făcea” șapte greșeli și primea un șoc maxim de 105 volți (șoc mediu). După aceea, experimentatorul îi dădea subiectului o altă listă și-l informa că atunci cînd ajungea la sfîrșit trebuia s-o ia de la capăt, administrînd șocuri electrice pînă cînd elevul va fi învățat toate cele 10 perechi fără nici o greșală. Adăuga că subiectul trebuia să pornească de la 15 volți și să crească treptat voltajul de fiecare dată cînd elevul făcea o greșală.

Atunci începea experimentul propriu-zis și elevul (care nu primea, evident, nici un șoc) făcea greșeli după o procedură stabilită și învățată în prealabil. Dat fiind că sala elevului era izolată acustic de cea a profesorului, subiectul nu auzea „protestele” așteptate în mod normal de la elev. Totuși, de la 300 de volți în sus, elevul putea fi auzit zbătîndu-se pe scaun și lovind cu picioarele în podea. Începînd cu acest prag, pe panoul luminos nu apărea nici un răspuns. Cum subiectul întreba ce trebuie să facă, experimentatorul îi spunea că trebuie să considere absența

răspunsului un răspuns greșit și să administreze șocuri cu un nivel de intensitate mai mare. După 315 volți, din sala elevului nu se auzea nici un zgomot și nu venea nici un răspuns.

Cum subiectul se întorcea în cele din urmă spre experimentator ca să afle ce trebuie să facă, acesta îi dădea un răspuns standard, corespunzând unui protocol de justificări pregătit dinainte. Protocolul cuprindea patru niveluri de răspuns:

1. Continuați!
2. Experimentul cere să continuați!
3. Este obligatoriu să continuați!
4. Nu aveți de ales, trebuie să continuați!

Justificările erau date pe rînd. Fiecare nouă ezitare sau întrebare a subiectului ducea la reluarea secvenței de la început. Dacă subiectul nu-și relua sarcina după fiecare justificare a experimentatorului, acesta trecea la justificarea de la nivelul superior. Dacă subiectul nu-și relua sarcina după cel de-al patrulea nivel de justificare, experimentul se oprea. Erau prevăzute dinainte și alte remarce, în funcție de tipul întrebării formulate de subiect. Astfel, cînd acesta întreba ce riscuri îl pîndesc pe elev, experimentatorul îi răspundea că, deși șocurile puteau fi foarte dureroase, ele nu provocau daune corporale durabile. Dacă subiectul pretindea că elevul cu siguranță nu dorește să meargă mai departe, experimentatorul îi spunea că, deși era neplăcut pentru elev, trebuia să continue pînă cînd acesta învăța corect lista de cuvinte. În ambele cazuri, experimentatorul îi spunea subiectului să continue și, dacă era necesar, relua secvența de justificări.

Nivelul șocului maxim administrat de către subiect (între 0 și 30, potrivit cursorului) reprezenta măsura principală a supunerii sale. Doar subiectul care mergea pînă la capăt (cel de-al 30-lea cursor, ultimul) era considerat supus. Procedura era înregistrată, iar printr-o oglindă falsă se făceau fotografii. În anumite cazuri, comportamentul profesorului a fost evaluat prin metoda juriului (mai mulți observatori). La sfîrșitul experimentului, subiectul era intervievat și răspundea unui chestionar cuprinzînd măsurători ale atitudinii, măsurători proiective, precum și diferite întrebări cu răspuns deschis sau închis.

■ Rezultatele

Rezultatele obținute în acest prim experiment au bulversat în egală măsură cercetătorii și opinia publică. Judecați și dumneavoastră ! Din 40 de bărbați aparținând tuturor categoriilor socio-profesionale, care s-au oferit să-și dedice o parte din timpul lor științei și cunoașterii memoriei umane :

- toți subiecții au mers pînă la 285 de volți (antepenultimul cursor din categoria „șoc intens”);
- 12,5% dintre subiecți s-au oprit la 300 de volți (ultimul cursor din categoria „șoc intens” și momentul în care putea fi auzit elevul zbatîndu-se pe scaun și lovind cu picioarele în podea);
- 20% dintre subiecți s-au oprit între 315 și 360 de volți (ultimul cursor din categoria „șoc extrem de intens”) – jumătate din ei s-au oprit la 315 volți (cînd nu s-au mai auzit deloc mișcările elevului);
- un singur subiect s-a oprit între 375 și 420 de volți (categoria „pericol: șoc violent”);
- restul de 65% au mers pînă la capăt (435 și 450 de volți, categoria numită „XXX”).

înțelegem de ce rezultatele i-au uimit pe mulți și au făcut să curgă atîta cerneală: 65 % dintre subiecți i-au administrat unei persoane care nu le-a făcut nimic un șoc electric de 450 de volți, după ce anterior îi administraseră alte șocuri electrice, de intensitate crescîndă, doar pentru că persoana respectivă a memorat greșit o listă de cuvinte.

Pentru a vedea mai bine comportamentul subiecților pe parcursul experimentului, prezentăm în figura 1.1 curba supunerii pentru fiecare nivel al șocurilor administrate.

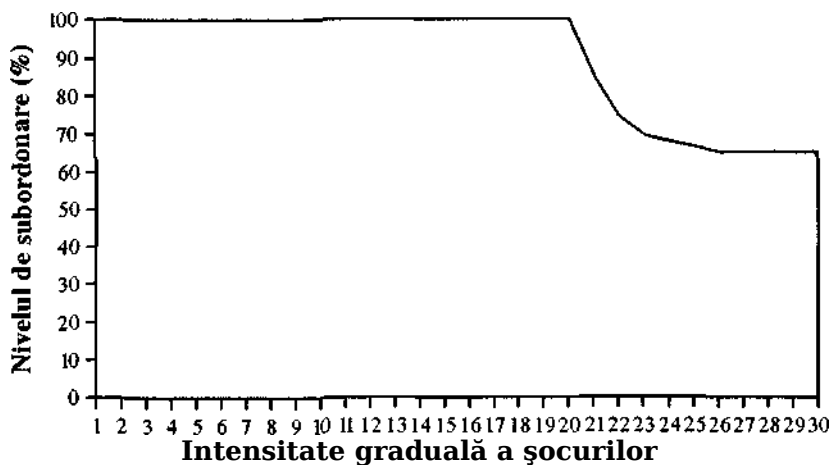

Figura 1.1. *Curba supunerii în condiția de bază, în paradigma lui Milgram*

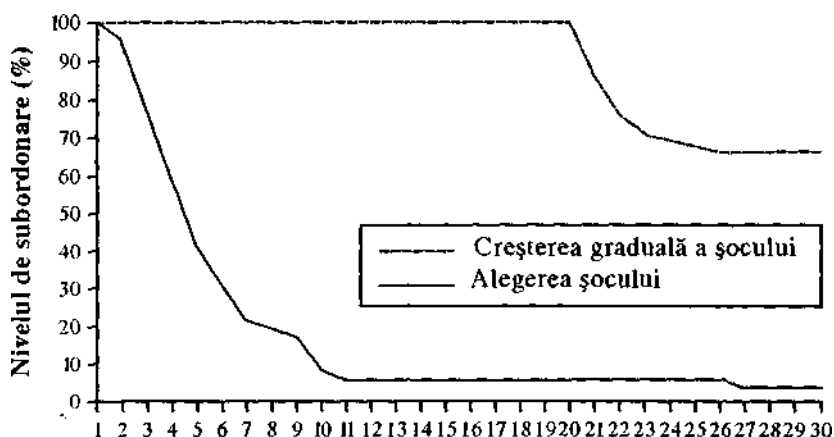
Rezultatele sînt interesante sub această formă, deoarece arată că o bună bucată de timp subiecții s-au supus în unanimitate injoncțiunilor date de experimentator. Așadar toți subiecții au administrat un șoc electric de două ori mai mare decît tensiunea din prizele de-acasă, pe care le cunosc foarte bine. În cele din urmă, abia începînd cu cel de-al douăzecilea cursor (300 de volți) au loc răzvrătiri și unii subiecți nu se supun. Comportamentul lor nu apare deloc întîmplător în acest stadiu, deoarece, ne amintim, e momentul cînd elevul începe să se zbată pe scaun și să lovească cu picioarele pardoseala, pînă atunci el fiind neauzit. După aceea s-au răzvrătit și alții, mai ales pentru că, de la acest prag, pe panoul luminos al profesorului nu apărea nici un semnal care să indice dacă răspunsul e corect sau nu.

1.2. *Toți pînă la aproape 300 de volți, 65% pînă la 450: sîntem cu toții niște torționari ?*

Unii, pe baza acestor rezultate, vor spune că nu se miră, că așa este omul, că întreaga sa istorie e marcată de acte de cruzime, că în noi există instincte sîngeroase, că societatea modernă și creșterea accelerată a individualismului nu au schimbat cu nimic acest comportament barbar etc. Fără a pune sub semnul întrebării aceste analize și fără a voi să polemizăm cu ele, trebuie să admitem că nu putem merge chiar atît de departe cu interpretarea rezultatelor pe baza unui singur experiment. Dacă, așa cum vom vedea, Milgram și alți cercetători vor obține de multe ori aceleași rezultate, nu putem accepta fără rețineri, doar prin simpla constatare a procentelor de supunere obținute, explicațiile oferite mai sus pentru un astfel de comportament. Înainte de a le admite, trebuie să le evaluăm în mod riguros științific temeiul, într-adevăr, ca în orice experiment serios, lipsește grupul de control: un grup în care subiecții ar fi liberi să-și tortureze sau nu semenii. Or, Milgram a avut grijă să studieze și un grup de subiecți cărui i se lăsa libertatea de a alege nivelul șocului administrat victimei și pe care, bineînțeles, autoritatea nu-l obliga să continue.

Rezultatele obținute la fiecare nivel al șocului sînt prezentate în figura

1.2. Pentru a le compara cu situația anterioară, am introdus și curba supunerii de mai sus.

Intensitate gradulă a șocurilor

Figura 1.2. *Curba supunerii cînd subiectul trebuie să crească intensitatea șocului sau cînd e liber s-o aleagă el*

Rezultatele vorbesc de la sine. Atunci cînd au libertatea de a alege, 80% dintre subiecți nu merg dincolo de 120 de volți. La final, doar o singură persoană din patruzeci a utilizat ultimul cursor. Chiar dacă un astfel de comportament ne înspăimîntă, sîntem departe de cifrele precedente. Se pare deci că nu toți sîntem torționari spontani, dar că putem deveni, imediat ce ne aflăm într-o situație de autoritate.

1.3. Replici interculturale și generaționale: există o universalitate a obedienței ?

1.3.1. Universalitatea supunerii față de autoritate: analiza factorilor culturali

Era de așteptat ca rezultatele lui Milgram să fi avut un impact considerabil atît asupra mass-mediei, cît și asupra comunității științifice internaționale. S-au emis în mod firesc ipoteze care să le explice, dintre care anumite interpretări culturale. Mantell (1971) a avansat ideea că Statele Unite tocmai ieșeau dintr-un război cu țările asiatice în momentul în care Milgram realiza experimentul. Acest fapt ar putea explica rezultatele, Mantell aștep- tîndu-se la procente mai mici de supunere în țara sa (Germania de Vest), care cunoștea pacea de 25 de ani. Alți cercetători (Shanab și Yahya, 1977) au propus ca ipoteză gradul de individualism al americanilor; ei se așteptau – în mod implicit, ne dăm seama – la mai puțină supunere în țara lor. De aceea, s-a reluat paradigma experimentală a lui Milgram în mai multe țări. Rezultatele obținute sînt sintetizate în tabelul 1.1.

Experiment	pra	I rocentul de
Ancona și Pareyson (1968)	Italia	85,0
Edwards, Franks, Friedgood, Lobban	Africa de Sud	87,5
Mantell (1971)	Germania de Vest	85,0
Kilham și Mann (1974)	Australia	54,0
Shanab și Yahya (1977)	Iordania	73,0
Shanab și Yahya (1978)	Iordania	62,5
Miranda, Caballeor, Gomez și Zamorano	Spania	50,0
Schurz (1985)	Austria	80,0

Tabelul 1.1. *Procentul mediu al supunerii în condiția de bază, obținut în diferite replici ale paradigmei lui Milgram realizate în afara Statelor Unite*

După cum vedem, procentele sînt extrem de ridicate, iar media, care se situează la 72,1%, se apropie de rezultatele lui Milgram. Să remarcăm că ecartul tip este mic (15%). În măsura în care aceste experimente s-au efectuat în țări avînd culturi uneori foarte diferite și la intervale de timp care se întind pe mai bine de 20 de ani de la momentul în care Milgram și-a publicat primele articole, sîntem îndreptățiți să admitem că există o propensiune dacă nu universală, cel puțin intercontinentală și interculturală spre supunere, chiar și în cazul actelor contrare moralei. În plus, o analiză recentă realizată de Blass (1999b), integrînd și alte date decît cele prezentate în tabel, arată că nu există vreo corelație între procentul de supunere și perioadele în care s-au efectuat experimentele: coeficientul obedienței pare a fi invariant încă de la prima evidențiere a rezultatelor.

1.3.2. *Supunerea la orice vîrstă : atît de tînăr și deja atît de obedient!*

Am văzut mai înainte că există aparent puține diferențe culturale în privința procentajului de supunere față de autoritate. Cu toate acestea, nimic nu ne îndreptățește să credem că acesta este influențat și de alte variabile. Doi cercetători au încercat să evalueze impactul vîrstei, pentru a studia supunerea din perspectiva dezvoltării. Într-adevăr, toate experimentele precedente implicau adulți tineri sau mai puțin tineri și nu permiteau studierea eventualului efect pe care l-ar avea învățarea socială asupra supunerii față de autoritate. Din acest motiv, Shanab și Yahya (1977) au verificat paradigma lui Milgram pe copii și adolescenți. Din informațiile noastre, ei sînt singurii cercetători care au folosit subiecți foarte tineri în cadrul unui astfel de experiment.

Experimentul s-a efectuat în Iordania pe 96 de băieți și 96 de fete, împărțiți egal în trei grupe de vîrstă: 6-8 ani, 10-12 ani și 14-16 ani. Procedura era aproape aceeași ca la Milgram. Aici, sursa autorității era reprezentată în toate cazurile de o femeie, pe cînd rolul elevului-complice îl juca o tînără de 16 ani, cînd subiectul profesor era de sex feminin, și de un băiat în vîrstă de 11, 13 sau

15 ani, după caz, când subiectul-profesor era de sex masculin. În rest, procedura era identică cu cea a lui Milgram (faza de alegere a rolului pentru profesor și elev, faza de familiarizare, injoncțiunile autorității etc.). Materialul folosit era și el aproape același, cu o mică diferență în ceea ce privește mențiunea de sub ultimele trei cursoare : în locul tradiționalelor semne XXX, apăreau trei cranii. În plus, generatorul era prevăzut cu 20 de cursoare, dar nu se dădea nici o indicație în legătură cu voltajul administrat. Și aici, complicele-elev se afla într-o sală alăturată, dar era auzit de subiectul-profesor și de experimentator. Reacțiile la șoc ale complicei-elev erau înregistrate și difuzate la momentul potrivit: el era auzit țipînd, plîngînd, cerînd îndurare. După al șaisprezecelea cursor, subiectul-profesor nu primea nici o reacție din partea complicei-elev.. A fost introdusă și o condiție de control, în care subiectul-profesor avea libertatea să aleagă nivelul șocurilor electrice administrate complicei-elev.

Spre deosebire de modul în care Milgram a evaluat coeficientul de supunere, Shanab și Yahya au reținut, ca indicator al obedienței totale, orice situație în care subiectul trecea dincolo de al paisprezecelea cursor, adică atunci când aparatul menționa că șocul e periculos și când protestele complicei-elev erau cele mai acute. Rezultatele obținute la băieți și la fete în situația experimentală (ordinul de a crește gradual nivelul șocurilor) și în cea de control (libertatea de a alege nivelul șocurilor) sînt prezentate în tabelul 1.2.

6-8 ani				10-12 ani				14-16 ani			
Băieți		• . Fete		Băieți		Fete		Băieți		Fete	
E	C	E	C	! •: c	E	C	E	^c	. E'	C	
75,0	25,0	87,5	31,3	93,8 1 31,3	93,8	31,3	75,0	31,3	87,5	31,3	

Tabelul 1.2. *Procentul subiecților care au mers dincolo de cel de-al 14-lea cursor (E = experimental, C = control)*

Ca și în cazul experimentelor pe adulți, putem vedea că procentul supunerii este foarte mare. În plus, el pare mult mai ridicat în condiția experimentală decît atunci când subiectul este liber să administreze sau nu șocuri. Observăm, de asemenea, că cifrele sînt sensibil identice după criteriul vârstei și că, în ciuda aparențelor, nu există diferențe statistice între băieți și fete. Ele se vor constata totuși atunci când subiecții își justificau obediența, în

ședința de debriefing. Într-adevăr, fetele, în 69% din cazuri, au invocat rațiuni ce țin de supunerea față de autoritate („am fost obligată să fac asta”, „mi s-a spus să fac asta și am făcut” etc.), spre deosebire de 40% dintre băieți. În același timp, 60% dintre băieți au invocat cauze ce justificau utilitatea pedepsei pentru învățare („este nevoie de pedeapsă ca să învățăm”, „el [complicele-elev] făcea greșeli, învăța greu” etc.), față de 31% dintre fete.

Rezultatele de mai sus, chiar dacă înspăimântătoare în lumina regulilor deontologice ale cercetării științifice în psihologie, par așadar să demonstreze că vârsta nu este o variabilă care influențează supunerea față de autoritate. Constatăm totodată că supunerea apare de foarte devreme. În ceea ce privește condiția de control, procentul supunerii pare a fi ridicat; trebuie totuși să-l relativizăm, de vreme ce era considerat supus subiectul care atingea al paisprezecelea cursor. Dacă privim cifrele medii ale fiecărui grup, vedem că de fapt subiecții nu au trecut dincolo de prima treime a capacității posibile. Corelată cu tensiunile folosite de Milgram, le-ar corespunde 150 de volți. Or, în realitate, această valoare nu e decât puțin superioară celei obținute de Milgram cu grupul său de control.

Încă o dată, unii nu se vor mira de aceste rezultate obținute pe copii și, drept cauză posibilă a comportamentului de supunere, ar putea invoca gradul lor de inconștiență. Dacă o astfel de justificare este adevărată, ne îndoim totuși că ea ar putea explica rezultatele experimentului. Pe de o parte, s-ar explica greu diferențele atât de mari dintre condiția de control și cea experimentală. Pe de altă parte, studii din psihologia dezvoltării și din psihologia copilului au arătat că, de foarte devreme, copiii sînt în măsură să discearnă o autoritate legitimă. Astfel, Laupa (1994) a arătat că, încă de la patru ani, copilul poate să discearnă care dintre doi adulți este cel care, într-un context dat, are autoritatea legitimă pentru a-i cere să facă un lucru sau altul. Ei sînt chiar capabili, la această vîrstă, să accepte principiul unei delegări temporare a autorității, acordată de adultul legitim unui egal de-al său. Precocitatea asimilării acestei trăsături dominante din societățile noastre ar putea așadar explica de ce, în experimentul lui Shanab și Yahya (1977), nu a existat vreo diferență între grupurile de vîrstă ale copiilor. Caracterul legitimității unei autorități se dobîndește, iar odată cu el, supunerea la injoncțiunile ei.

1.3.3. *Variabile demografice și sociologice: sîntem toți la fel ?*

Un aspect important în cercetarea din științele umane și sociale este caracteristica demografică și/sau sociologică a persoanelor studiate. Cum era și normal, câteva dintre aceste caracteristici importante au fost studiate de Milgram și de alții. Principalele sînt nivelul de educație și categoriile socio-profesionale (CSP). Trebuie subliniat că Milgram a avut întotdeauna grijă să controleze această variabilă. Într-adevăr, oamenii care s-au oferit voluntari la studiul științific asupra memoriei – ne amintim că anunțul apărut în presă nu preciza decît acest lucru și nimic altceva – reprezentau toate CSP, ei avînd numeroase profesii, dintre cele mai obișnuite (infirmieră, asistent social, instalator, sudor, profesor, inginer, institutor, funcționar de bancă etc.). Rezultatele din numeroasele replici vor arăta o identitate aproape totală a comportamentului acestor subiecți. Alte cercetări ulterioare vor confirma aceleași efecte pe studenți în psihologie, sociologie și științe umane. Pentru cercetătorii specializați în problema autorității, pare sigur următorul fapt: categoria socio-profesională și nivelul de educație (strîns legat de CSP) nu au legătură cu supunerea față de autoritate, în cadrul paradigmei lui Milgram.

Un alt factor studiat a fost genul subiecților. Și aici, există în literatura de specialitate mai multe experimente comparative ale comportamentului

bărbaților și femeilor. În figura 1.3 prezentăm curbele de supunere pentru fiecare nivel de șoc, într-o condiție numită de feedback vocal (vezi mai jos proximitatea victimei), în care subiectul nu vedea victima, ci o auzea cum își manifesta suferința când primea șocuri. În acest caz, la 345 de volți, victima nu mai scotea nici un sunet.

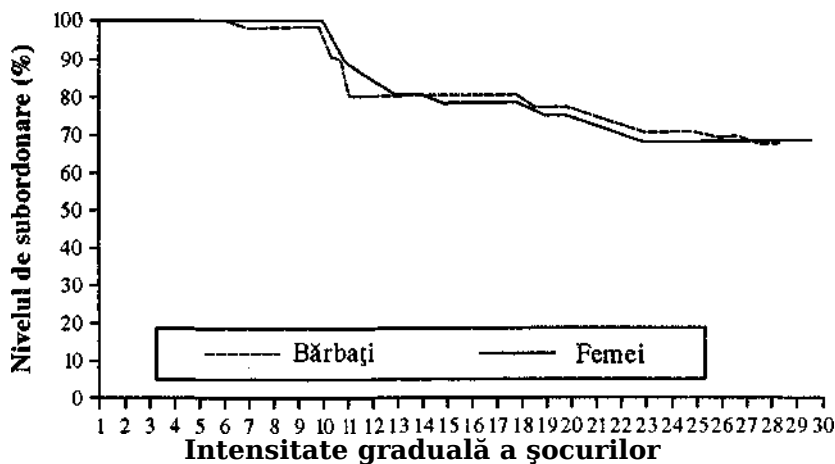

Figura 1.3. *Curba de supunere a bărbaților și a femeilor*

Așa cum se poate vedea, comportamentul bărbaților și cel al femeilor sunt perfect identice. Primele răzvrătirii apar în preajma celui de-al zecelea cursor (150 de volți), când victima este auzită țipând. Nu există deci vreo diferență între bărbați și femei. Totuși, Milgram se aștepta la mai multă obediență din partea femeilor, în virtutea apartenenței lor la grupurile dominate. Să notăm că absența unei diferențe dintre procente de supunere ale bărbaților și femeilor a fost constatată de multe ori (Constanzo, 1976 ; Shanab și Yahya, 1978 ; Schurz, 1985). Cu toate acestea, efectul genului asupra supunerii variază, întrucât unele experimente au arătat că mai mult femeile se supun experimentatorului. Sheridan și King (1972) au folosit o situație mai „realistă” : victima șocurilor electrice nu era o ființă umană, ci un câțel care primea descărcări electrice adevărate, pentru a-l face să diferențieze două lumini de culori diferite ; ei au evidențiat astfel că 100% dintre femei s-au supus pînă la capăt (450 de volți), în timp ce doar 54% dintre bărbați au făcut-o. În acest experiment, femeile au fost acelea care s-au supus cel mai mult, dar să fim

prudenți cu generalizările. Alte cercetări au sublimat efectul contrariu. Astfel, Kilham și Mann (1974), în cadrul unei replici stricte a paradigmei lui Milgram, au arătat că 68% dintre bărbați s-au conformat total ordinelor autorității, spre deosebire de 40% dintre femei. Exceptând aceste câteva neregularități, nu se observă vreo diferență între procente de supuneri la bărbați și la femei. Se pare totuși că anumite variabile culturale (Kilham și Mann au efectuat experimentul în Australia) sau anumite variante introduse în metodologie (experimentul lui Sheridan și King s-a făcut pe un alt tip de victimă) pot induce efecte contrastante între bărbați și femei.

Deși cele două experimente semnaleză existența unor efecte ale genului (total opuse, ce-i drept), sîntem nevoiți să admitem că, la o atentă comparație a cercetărilor, se constată puține diferențe comportamentale în funcție de sexul subiecților.

Cercetarea privind supunerea față de autoritate în cadrul paradigmei lui Milgram s-a preocupat și de caracteristica sociologică sau demografică a experimentatorului ori a victimei. Și aici, e greu să tragem o concluzie, din cauza numărului mic de experimente consacrate acestui subiect și din cauza inconstanței rezultatelor.

Astfel, cît privește genul experimentatorului, nu pare să existe vreun efect. Un experiment realizat de Edwards, Franks, Friedgood, Lobban și Mackay (1969) a arătat că subiecții, bărbați și femei, se supun în aceeași proporție unei femei care joacă rolul experimentatorului. Influența autorității reprezentate de o femeie a fost confirmată de Miranda, Cabarello, Gomez și Zamorano (1981) și, cum am văzut mai devreme, și în cazul copiilor sau adolescenților (Shanab și Yahya, 1977). În sfîrșit, să menționăm faptul că bărbații și femeile se comportă în același mod și ating aceleași niveluri de obediență atunci cînd victima este o femeie (Kilham și Mann, 1974; Schurz, 1985).

Un alt aspect studiat este apartenența etnică a victimei. După știința noastră, nu există vreun studiu comparativ al acestei caracteristici asupra subiecților sau a experimentatorului. Rasa victimei pare să aibă o anumită importanță, dacă e să credem studiul publicat de Larsen, Colen, Von Flue și Zimmerman în 1974. Ca și la Milgram, cercetătorii au cerut la 40 de studenți să administreze șocuri electrice altui student cînd acesta făcea o greșeală de memorare. După caz, victima (complicele) era un negru sau un alb. Se măsura aici voltajul mediu administrat și nu coeficientul obedienței. Maximul era de 350 de volți. Rezultatele

au arătat că, în medie, victima de rasă albă a primit 305,2 volți, iar complicile de rasă neagră 124,2 volți. Trebuie menționat că subiecții erau toți de rasă albă, studenți și studente în primii ani de psihologie și că atitudinea lor față de negri fusese evaluată cu câteva săptămîni înainte. Bineînțeles, aceste atitudini au fost corelate cu voltajul administrat, dar nu s-a observat nici o legătură. Pentru Larsen și colaboratorii lui, rezultatele obținute, precum și absența unei legături cu atitudinea față de negri ar proveni din presiunea exercitată de context; aceasta i-ar determina pe subiecți să caute egalitatea rasială în cadrul unui sistem atît de modern cum este universitatea. Datorită mizei experimentului, căutarea egalității ar prevala asupra oricărui alt tip de variabilă și în special asupra atitudinilor pe care le au subiecții albi față de negri. Se pare deci că rasa victimei are importanță. Totuși, rezultatele acestea trebuie nuanțate: un experiment realizat cîtiva ani mai tîrziu de Brant (1980), tot pe studenți în psihologie, va arăta că victima de culoare neagră era torturată mai dur decît cea de rasă albă. Autorul însă combina mai multe variabile. Drept urmare, experimentul lui nu se poate compara integral cu cel al lui Larsen *et al.* (1974). Această contradicție face ca problema rasei victimei să rămînă în continuare de actualitate.

Deși cercetările privind efectele variabilelor sociologice și demografice sînt interesante, putem vedea că, în ansamblu, acești factori par să nu aibă decît o foarte slabă influență. Totuși, absența vreunei diferențe poate fi înțeleasă prin aceea că procesele educative, simbolice, instituționale și organizaționale au toate scopul de a integra comportamentul obedient în toți indivizii din societate, indiferent de profesie, sex ori culoare a pielii. Nu este așadar de mirare, pînă la urmă, că s-au constatat aceleași procente de supunere.

1.4. Rezultate așteptate ?

Am semnalat mai devreme că rezultatele lui Milgram au surprins multă lume: comunitatea științifică, jurnaliștii, opinia publică și pe Milgram însuși. Pentru acesta, rezultatele erau surprinzătoare, pe de o parte, pentru că, elaborîndu-și ipoteza, se bizuise foarte mult pe studiile lui Asch (1951, 1956) privind conformismul. Or, atari niveluri de conformism nu se înregistraseră niciodată în experimentele privind conformismul grupurilor, comportamentele studiate fiind mult mai puțin problematice decît cele ale lui

Milgram. Pe de altă parte, procenteile obținute nu corespund deloc estimărilor pe care le dau oamenii propriului comportament și comportamentului celorlalți. Milgram evaluase coeficientul obedienței cu ajutorul specialiștilor sufletului omenesc: psihiatrii. După ce le-a explicat dispozitivul experimental, el le-a cerut să estimeze pînă unde ar merge oamenii, în opinia lor. Părerile obținute sînt prezentate în figura 1.4. Cu titlu comparativ, am reprodus și curba supunerii obținută de Milgram în 1963, în primul său experiment.

Tot ceea ce putem spune privind graficul este că predicțiile psihiatrilor au fost cel puțin optimiste, dar... total greșite. S-a estimat în final că obediența la 450 de volți ar fi de 0,12% (adică o persoană din o mie). Sîntem departe de cei 65 % obținuți. Mai vedem că toți subiecții s-au supus pînă la 315 volți (al douăzeci și unulea cursor), în timp ce psihiatrii estimau că doar 3,73% dintre oameni vor ajunge la acest nivel. Desigur, psihiatrii nu sînt

reprezentativi pentru întreaga populație. De aceea, Milgram le-a cerut și unor studenți și colegi de-ai lui să facă aceleași estimări ca ale psihiatrilor. Rezultatele au fost totuși sensibil identice.

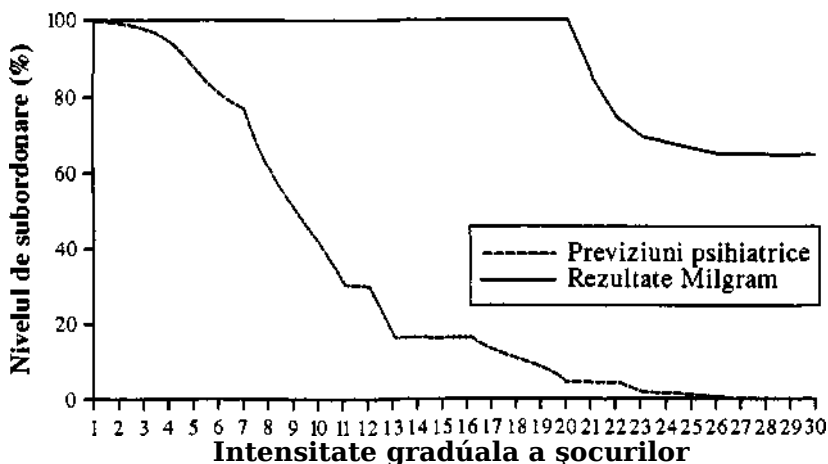

Figura 1.4. *Curba supunerii anticipate de psihiatri și cea obținută de Milgram (1963) pentru fiecare nivel de șoc*

Pentru a vedea pînă unde ar fi în stare să meargă ei înșiși, Milgram le-a cerut unor psihiatri, studenți și oameni din clasa mijlocie să facă o auto- previziune a propriului comportament. Estimările celor trei grupuri de persoane menționate sînt prezentate în figura 1.5.

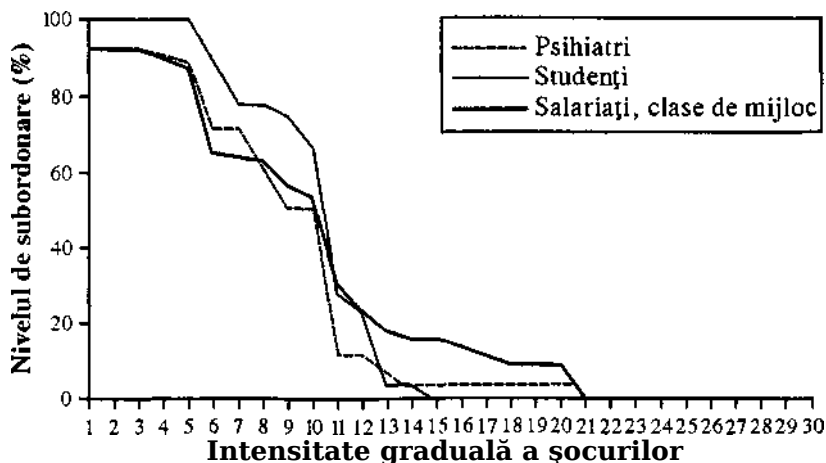

Figura 1.5. *Curba propriei supunerii anticipate de psihiatri,*

studenți și salariați din clasa mijlocie

Incontestabil, predicțiile sînt similare în cele trei grupuri. Cînd li se cere oamenilor să estimeze cum s-ar comporta dacă ar fi nevoiți să administreze șocuri electrice unei persoane care nu le-a făcut nimic, doar pentru a-i spori capacitățile de învățare, aproape toți cred că nu ar trece dincolo de 150 de volți. Iată o evaluare valorizantă pentru sine. Unii au estimat chiar că nici măcar n-ar fi acceptat principiul experimentului și că, în consecință, n-ar fi participat. Totuși, cînd au trebuit să estimeze comportamentul semenilor, psihiatrii nu luaseră în calcul acest refuz inițial. Prin urmare, avem aici manifestarea voinței de a oferi o imagine de sine flatantă. Vom remarca totuși, comparînd estimările pentru sine și pentru semenii, că rezultatele sînt sensibil aceleași, doar că cele date semenilor sînt puțin mai „alungite”.

Deși optimiste și departe de realitate, să observăm totuși că peste 60 % dintre persoane au declarat că ar merge pînă la 120 de volți (al optulea nivel), după care procentul scade semnificativ. Valoarea aceasta nu e întîmplătoare, deoarece corespunde tensiunii din prizele electrice din birouri, case și apartamente în Statele Unite. Or, subiecții întrebați au fost americani. Credem deci că estimarea lor s-a făcut pe baza acestei baze de cunoaștere, în plus, nu avem vreun motiv să presupunem că subiecții ar fi crezut că voltajul nu are importanță, atunci cînd a trebuit să aprecieze intensitatea unui șoc fără a-i cunoaște amperajul. În mod cu totul firesc, punctul lor de referință este intensitatea curentului de acasă. De aceea, dacă privim predicțiile, putem spune că majoritatea subiecților nu se simte pregătită să administreze un șoc electric despre care știu că e potențial periculos ori că cel puțin e suficient de intens pentru a face rău. O analiză sub această formă vine așadar să relativizeze puțin viziunea potrivit căreia subiectul se consideră incapabil să facă rău celuilalt prin simpla sa obediență sau caută să ofere o imagine pozitivă despre sine, apreciind că nu și-ar face semenul să sufere.

Bineînțeles, anumite efecte ale gestionării imaginii de sine (*Impression Management*) pot explica rezultatele autopredicțiilor, ele nefiind doar un efect al lipsei de discernămint în privința efectelor perverse ale autorității. Un experiment realizat de O'Leary, Willis și Tomich în 1970 subliniază că subiecții au totuși discernămint. Într-adevăr, O'Leary, Willis și Tomich (1970) contestau din punct de vedere etic faptul că, în numeroase cercetări din psihologia socială și îndeosebi în cadrul paradigmei lui Milgram, se recurgea la înșelătorii privind intențiile reale ale

experimentului. Ei le-au cerut subiecților să participe la un joc de roluri care implica același context și același material ca cele folosite de Milgram. Diferența constă doar în faptul că subiectul era informat că elevul nu primea șocuri electrice, ci i se cerea să se comporte ca și cum ar fi primit. În rest, totul era identic (greșeala elevului, protestele lui și țipetele de durere, implorările, comportamentul autorității etc.).

Rezultatele obținute, prezentate în tabelul 1.3, au fost comparate cu cele ale lui Milgram.

	Realitatea lui	Simularea lui O'Leary
Refuzul de a începe	0,0	5,0
15-285 de volți	0,0	0,0
300 de volți	12,5	0,0
315-390 de volți	22,5	25,0
450 de volți	65,5	70,0

*Tabelul 1.3. Procentul subiecților obedienți
în funcție de diferitele paliere*

Analiza statistică a celor două coloane nu a evidențiat o diferență semnificativă. Jocul de roluri practicat de O'Leary și colegii săi a dus la procente de „supunere” apropiate de cele obținute cu-adevărat de Milgram. Se pare deci că, sub această formă de aplicare, subiecții sînt conștienți de rezultatele obținute în situația reală. Avem așadar predicții perfect conforme cu rezultatele lui Milgram. De altfel, acest efect nu este unic, deoarece un experiment al lui Mixon (1972), simulînd condiția clasică, a dus la un procent de supunere de 70%. Efectul predictiv al jocului de roluri poate chiar să meargă mai departe cu demonstrația: un experiment realizat de Geller (1978) arată că obținem aproape aceleași rezultate ca ale lui Milgram atunci cînd subiectul joacă rolul profesorului din situația clasică, dar și cînd experimentatorul lipsește sau cînd există un contact cu victima. Se observă, în acest caz, într-adevăr, un procent de supunere de 22%, în condiția experimentatorului absent, și de 40%, în condiția de contact. Vom vedea mai tîrziu, detaliind aceste condiții, că procentele obținute de Milgram au fost 22,5% și, respectiv, 30%. Constatăm așadar că simularea ne apropie de aceste valori. Subiecții au un anumit discernămint în privința impactului variabilelor situaționale.

Efectul unui anumit discernămint este observat și atunci cînd

comparăm predicțiile propriului comportament făcute de psihiatri, studenți și salariați din clasa mijlocie cu predicțiile comportamentului subiecților în condiția de alegere a șocurilor. Aceste predicții, constituite din media celor trei grupuri, precum și comportamentul în situația de alegere sînt prezentate în figura 1.6.

Așa cum se poate observa, între cele două linii există o diferențiere, curbele întîlnindu-se abia la nivelul al treisprezecelea (195 de volți). Pe lîngă aceasta, autopredicțiile obedienței sînt mult mai ridicate decît în condiția de alegere a pedepsei. Or, ne amintim că subiecții din condiția de predicție trebuiau să spună pînă unde ar merge dacă autoritatea le-ar ordona

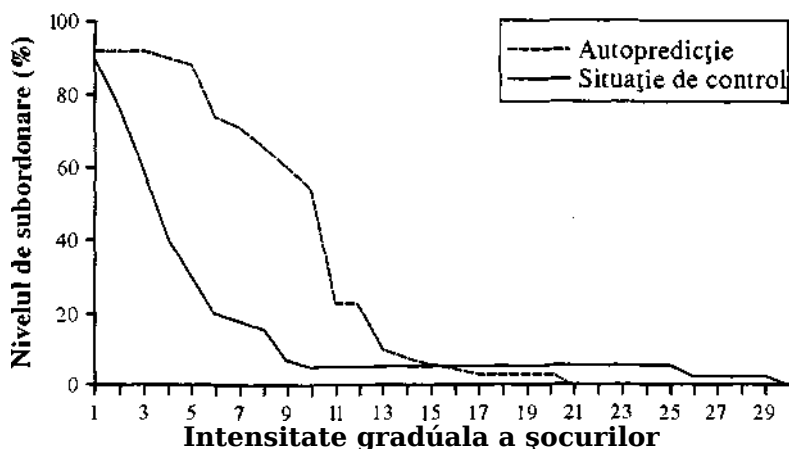

Figura 1.6. *Curba de supunere personală anticipată de psihiatri, studenți și salariați din clasa mijlocie și curba de supunere în situația reală de alegere a șocurilor*

să continue. Se pare deci că subiecții sînt în măsură să întrevadă parțial ponderea pe care o poate avea autoritatea. Lucru cu atît mai adevărat aici cu cît, de fapt, cerîndu-li-se astfel de predicții, subiecții nu puteau furniza decît procentaje oarecum distorsionate, din dorința de a oferi o imagine pozitivă despre sine. Păcat că nu avem la dispoziție date de autopredicție într-o situație de control; aceasta ne-ar fi permis să stabilim riguros cît de mult se conștientiza impactul autorității asupra obedienței.

Ca să încheiem cu aspectul autoevaluării comportamentale, cităm experimentul realizat de Miller, Gillen, Schenker și Radlove (1975). Ei au arătat că predicțiile subiecților erau mai ridicate și mai conforme cu cele obținute în realitate dacă li se preciza în prealabil care era procentul de supunere obținut de obicei în condiția de bază. Se pare deci că subiectul este capabil să extragă din această informație normativă elemente pertinente prin care să-și estimeze comportamentul; totodată, contrar așteptărilor, el nu dezavuează informația doar de dragul păstrării unei bune imagini de sine. Se pare că argumente autovalorizante de genul „ceilalți poate că au mers pînă acolo, dar eu, în ceea ce mă privește, n-aș fi făcut-o niciodată” nu sînt perfect întemeiate. Încă o dată, analizînd datele autoevaluărilor, luînd în considerare experimentele prin simulare și ținînd cont de informațiile normative, subiecții nu sînt

Întru totul naivi sau nu au o tendință radicală de valorizare a sinelui, chiar dacă am putea crede astfel la o primă analiză. Ei sînt capabili să *aprecieze impactul unei situații de supunere față de autoritate* pentru că, după cit se pare, toți cunosc situații (mai puțin problematice, desigur, decît administrarea de șocuri electrice unui semen) în care au realizat acte nedorite doar pentru că o autoritate legitimă le-a dat ordin.

1.5. Analiza comportamentului subiecților implicați în experiment

Desigur că situația nu putea să nu afecteze comportamentul, atitudinile și chiar credințele subiecților. Celui care ar crede că subiecții nu erau deloc conștienți de ceea ce făceau sau că nu-și închipuiau că-i aplică victimei șocuri electrice adevărate i-ar veni greu să explice de ce subiecții dădeau semne acute de suferință și de tulburare psihică. Trebuie să menționăm că Milgram (1974), dar și alți cercetători (Mantell, 1971; Shanab și Yahya, 1978) au arătat că, în marea lor majoritate, subiecții credeau efectiv că victima suferă enorm de pe urma șocurilor electrice. Analiza comportamentului lor scoate și ea în evidență această convingere. Unii aproape că plîngeau, alții aveau ticuri nervoase, transpirau excesiv, rîdeau cu nervozitate și mai ales îl implorau din priviri pe experimentator să pună capăt coșmarului pe care aparent îl trăiau. În sfîrșit, ca ei să continue, era nevoie de un cadru „strîns” pentru autoritatea care trebuia frecvent să dea ordine. În studiul său de sinteză din 1974, Milgram a descris detaliat acest comportament, iar înregistrările video confirmă faptul că o bună parte dintre subiecți trecea printr-un coșmar. Totuși, această tulburare nu putea anticipa în mod credibil nesupunerea subiectului: unele persoane aparent calme și placide se opreau, în timp ce altele, în pragul crizei de nervi, continuau pînă la capăt. La fel și atunci cînd subiectul era întrebat ce simțise atunci. Milgram a înregistrat, într-adevăr, estimările gradului de tensiune și de nervozitate a mai multor grupuri de subiecți care participaseră la experiment. El a observat că estimările, în general, indicau un grad ridicat de tensiune. Totuși, nu a observat vreo legătură între acesta și actul de nesupunere: subiecți cu un grad ridicat de tensiune nu se opriseră neapărat, în timp ce subiecți mai puțin tensionați s-au oprit. Potrivit lui Milgram, acest rezultat s-ar explica prin faptul că tensiunea nu avea drept cauză suferința victimei, ci mai degrabă

conflictul interior dintre dorința de a se opri, pentru a curma suferința ce urma a-i fi provocată victimei, și nevoia de a se conforma ordinelor venite de la experimentator. De fapt, creșterea tensiunii resimțite era legată de acutizarea acestui conflict.

■ Beneficiile personale ale participării

După ce și-a publicat rezultatele experimentelor, Milgram a primit numeroase critici, inclusiv din partea lui Baumrind (1964); ea s-a interesat de starea

42 PSIHLOGIA MANIPULĂRII ȘI A SUPUNERII
subiecților după experiment și de măsurare ce trebuiau luate pentru a-i ocroti. Totodată, a pus problema caracterului adecvat al experimentului, într-un articol publicat în 1964 în revista *American Psychologist*, Milgram va răspunde acestor critici atât etice cât și metodologice, simțind pe bună dreptate că ele sînt împărtășite de multe persoane din comunitatea științifică (Milgram, 1964b).

Trebuie să ne reamintim că subiecții lui Milgram au trecut printr-un debriefing realizat cu o precauție exemplară. După experiment, toți intrau în contact cu victima și puteau să vadă că se simțea bine, primeau asigurări că au avut un comportament normal și că alții ca ei au acționat la fel, apoi li se înmîna un raport final și li se amintea tot ce li se spusese în timpul ședinței de debriefing. Un chestionar experimental adresat cîteva luni mai tîrziu, evaluînd beneficiile participării lor, arată rezultatele următoare : peste 83% dintre subiecții supuși și nesupuși s-au declarat mulțumiți de a fi participat la experiment (15% fiind indeciși și doar 1-2% nesatisfăcuți). În plus, 74% au afirmat că acesta i-a făcut să-și cunoască mai bine propria fire, precum și pe cea a omului în general.

Baumrind, asemenea altor cercetători, aprecia că subiecții nu-și puteau justifica după experiment comportamentul și că trebuiau să suporte cele mai neplăcute consecințe ale faptei lor. Or, Milgram va constata că nu a fost așa. Motivele care i-ar fi determinat să acționeze implicau responsabilitatea autorității. Baumrind mai susținea că subiecții nu cîștigau nimic de pe urma participării lor. Milgram va arăta că majoritatea subiecților a afirmat mai curînd contrariul, fie că s-au supus sau nu. Ei și-au manifestat chiar dorința de a participa la un experiment ulterior. Spre deosebire de multe cercetări sterile, subiecții au apreciat că experimentul despre supunere i-a învățat cîte ceva despre ei înșiși și despre firea omului. În sfîrșit, în ceea ce privește eventualele sechele traumatiche, o examinare psihiatrică efectuată la un an după participarea subiecților nu a semnalat nici un traumatism postexperimental.

Baumrind a criticat și validitatea ecologică a rezultatelor obținute: caracterul artificial al experimentului face ca ele să se datoreze mai ales situației. Potrivit lui Milgram, acest caracter artificial ar conferi și mai mult credit rezultatelor. El estimează că s-ar fi obținut procente mai ridicate de supunere într-un context adecvat (de exemplu, obediența militară cînd este în joc apărarea patriei), decît într-o situație precum participarea la investigarea științifică a metodelor de învățare. Vom vedea la sfîrșitul capitolului că rezultatele altor cercetări îi vor da dreptate în această privință, în condiții reale, se pare că procentul de

supunere este mult superior celui obținut în laborator.

2. De ce ne supunem ? Analiza determinanților supunerii

Rezultatele lui Milgram au stîrnit, așa cum am văzut, un val de proteste din partea mass-mediei, a opiniei publice și a lumii științifice. Procentajul era atît de „scandalos” de ridicat, incit mulți cercetători au încercat, pentru început, să descopere biasul experimental care putea explica obținerea unui astfel de rezultat. Totuși, prin confruntarea cu rezultatele din condiția de control, această abordare se vădea zadarnică. Au fost avansate și argumente mai naive, care nu sînt altceva decît raționalizări *post-hoc*, menite a evita privirea în față a ororii cifrelor. Pentru multe dintre ele, Milgram a trebuit să aducă dovada lipsei lor de fundament. Faptul că subiecții au fost remunerați a reprezentat un argument pentru explicarea rezultatelor. Chiar dacă presupunem că cei cîțiva dolari oferiți ca despăgubire persoanelor au fost un motiv suficient pentru a continua (o picătură în oceanul de venituri al multora dintre subiecți), putem totuși admite relevanța acestei abordări. Se știe că subordonarea economică ne poate face să îndeplinim acte pe care nu le-am fi îndeplinit spontan, dar atunci de ce să-l facem pe altul să sufere? Milgram a realizat o replică a experimentului fără a remunera subiecții și a constatat același procentaj. În plus, numeroase cercetări efectuate ulterior au confirmat că se obține același procent în lipsa remunerării simbolice. Se pare deci că această variabilă nu are nici un impact. De asemenea, am văzut că factorii culturali, de gen sau de nivel al educației nu contribuie la diferențierea procentului de supunere : micile variații nu sînt decît variații ușor explicabile prin teoriile eșantionului fără plus*.

* Potrivit acestor teorii, cînd se aleg eșantioane de subiecți în condiții strict controlate, diferențele dintre răspunsurile date de fiecare eșantion pot duce la variații. Se spune că este vorba de variații „normale” de eșantioane. Știm totuși că variațiile cele mai mici au probabilități mai mari să apară (exemplu: aruncînd o monedă de 10 ori la rînd, probabilitatea de a obține de 10 ori cap este cu mult mai rară decît de a obține de 4 ori cap și de 6 ori pajură sau de 5 ori cap și de 5 ori pajură sau chiar de 6 ori cap și de 4 pajură; probabilitatea respectivă poate fi chiar calculată cu precizie). Acest fapt explică variațiile reduse în comportamentul eșantioanelor de subiecți atunci cînd condițiile manipulate sînt aceleași. Există întotdeauna mici diferențe între eșantioane, legate de faptul că nu sînt folosiți aceiași indivizi. Același procentaj

Și atunci, ce anume explică rezultatele ? De fapt, pentru a afla, și fără a intra în analiza pur subiectivă și polemică, ar trebui să păstrăm un nivel științific ridicat pentru a putea determina factorii care favorizează supunerea față de autoritate. La acest nivel, Milgram a jucat un rol foarte important,

constatat mereu este chiar semnul unei imposturi științifice, în virtutea, tocmai, a rarității unui atare fenomen.

dar și alți cercetători au încercat după el să meargă mai departe și să caute explicații pentru un comportament ce părea să îngrozească democrațiile moderne. Studiile pe care le prezentăm mai jos au încercat să valideze fiecare dintre teorii.

2.1. Efectele situaționale asupra supunerii față de autoritate

2.1.1. Ipoteza „stării de agent”

Formulată de Milgram - care, ne reamintiri, nu se aștepta la proporția masivă de supunere față de autoritate - ipoteza lăsa la o parte caracteristicile personalogice sau dispoziționale ale subiectului (personalitatea sa, conștiința sa etc.), pentru a se focaliza asupra elementelor situaționale sau procedurale ale dispozitivului experimental. Prin urmare, ea nu respinge, ci lasă la o parte perspectiva aproape filozofică potrivit căreia oamenii sînt prin natura lor răi (cei supuși) sau buni (cei neobedienți). După Milgram, acest aspect nu poate explica rezultatele sale, iar proporția celor buni și a celor răi este cu siguranță aceeași în ambele tabere. Comportamentul final adoptat de subiect nu poate fi evaluat decît în contextul în care a fost inserat, contextul fiind, evident, cadrul metodologic al experimentului.

în mod firesc, abordarea situațională, ca ipoteză explicativă a comportamentului de supunere, va face obiectul evaluărilor experimentale (prezentate mai jos). Vom vedea totuși că Milgram nu a neglijat nici abordarea de natură dispozițională (centrată pe caracteristicile individului). Se pare mai curînd că tocmai confruntarea aporturilor empirice ale uneia și ale celeilalte dintre abordări îl vor face să emită ipoteza că situația este cea care generează supunerea, deoarece ea are capacitatea de a produce o stare de deresponsabilizare a actorului față de comenzi. Milgram o numește „stare de agent”.

Pentru Milgram (1974), starea de agent ar fi o stare de apreciere a responsabilității, în care subiectul nu consideră că acționează în mod autonom, ci ca simplu agent al autorității. El și-ar delega astfel responsabilitatea, iar considerațiile morale nu i-ar mai ghida comportamentul ca în situațiile în care acțiunile sale nu depind de o autoritate, ci de propria voință. Trecerea de la *starea autonomă*, în care subiectul se percepe autorul, responsabilul actelor sale, la *starea de agent*, în care subiectul nu se mai

percepe decît ca agentul executant al unei autorități ce deține responsabilitatea s-ar obține, potrivit lui Milgram, cu ajutorul contextului experimental în care este inserat subiectul.

Gradul responsabilității personale a fost evaluat de Milgram, dar și de alți cercetători (Mantell, 1971). Ei arată că subiecții supuși sînt mai înclinați decît cei nesupuși să nu-și autoatribuie responsabilitatea actelor, ei punîndu-le pe seama experimentatorului sau a victimei (care nu făcea nici un efort, care nu asculta, care acceptase ideea experimentului). Cercetarea lui Blass (1996) va arăta de altfel că există o oarecare „empatie” în aprecierea responsabilității. Cercetătorul le-a cerut subiecților săi (niște studenți) să vizioneze un fragment filmat din experimentul lui Milgram, în care se vedea un singur individ în situația de bază. Caseta era oprită și li se spunea subiecților că 65% dintre persoane au mers pînă la capăt (450 de volți). în funcție de condiții, se adăuga că persoana văzută pe film era una dintre ele sau că se oprise la 210 volți și refuzase să continue. Li se cerea studenților să estimeze responsabilitatea experimentatorului, a subiectului și a elevului pentru ce avea să urmeze (se atribuia un procentaj fiecăruia, pînă la totalul de 100). Rezultatele obținute sînt prezentate în tabelul 1.4. Ele prezintă procentul mediu de responsabilitate atribuit fiecăruia dintre protagoniștii experimentului, în funcție de condiția de supunere sau de nesupunere.

	Experimentator	Subiect	Elev
Subiect supus	35,3	52,2	12,5
Subiect nesupus	59,7	31,3	9,0

Tabelul 1.4. Media responsabilității atribuite fiecărui actor, în funcție de informația despre comportamentul subiectului (în%)

Este evident că studenții sînt în măsură să opereze un transfer de responsabilitate personală a subiectului, în funcție de comportamentul său. Cînd este supus, cel mai des invocată este responsabilitatea experimentatorului, iar în cazul nesupunerii, cea a subiectului. Această „pierdere a autonomiei” diferențiază aici cele două grupuri de subiecți.

- Starea de agent: un model euristic pentru analiza genocidelor și a formării tortionarilor:

„Un individ se află în starea de agent atunci când, într-o situație dată, se definește în așa fel încât acceptă controlul total al unei persoane cu un statut superior. În acest caz, nu se mai consideră responsabil pentru actele sale, ci se vede un simplu instrument menit să execute dorințele altuia.”

(Milgram, 1974, p. 167)

De foarte devreme, Milgram a încercat să stabilească o paralelă între rezultatele experimentelor sale și structura organizațională a holocaustului comis de germani în cel de-al doilea război mondial. A folosit-o de asemenea pentru a explica și atrocitățile comise de soldații americani în timpul războiului din Vietnam, precum faimosul masacru de la My Lai, unde soldați americani obișnuiți, tați de familie și fii exemplari, i-au masacrat cu armele automate pe toți locuitorii unui sat în care mai rămăseseră doar femei, copii și bătrâni. Ipoteza stării de agent ar explica întru totul aceste fenomene. Potrivit lui Milgram, holocaustul a putut avea loc deoarece organizația din spatele lui optima, consolida deresponsabilizarea actorilor. El nu neagă faptul că au existat responsabili, ci crede că numărul lor mic a fost suficient pentru a obține un asemenea rezultat. Era de ajuns ca acești responsabili să fie plasați în locuri speciale ale dispozitivului și să aibă o anumită legitimitate. Chiar așa a și fost. Responsabilii principali au fost organizatorii (cel care a dat ordinul, Adolf Hitler, și cel pe care l-a pus în fruntea organizației, Rudolf Eichman). Era de ajuns apoi ca în locuri strategice să fie plasate persoane apropiate ideologic de concepțiile radicale ale responsabililor și astfel totul era pregătit. Urma plasarea a tot soiul de agenți ce aveau un rol în aparență atât de nesemnificativ, încât le dădea iluzia că nu răspund pentru actul final (de exemplu, întocmeau listele cu bărbați și femei, organizau concentrarea persoanelor în anumite zone, organizau convoaiele feroviare, asigurau transportul, dar și săpau gropi, ardeau trupurile, supravegheau prizonierii etc.). Luate pe rând, nici una dintre aceste sarcini nu era aparent condamnabilă, ca de altfel și comportamentul „civic” la care era chemată populația (denunțul, reperarea, colaborarea). Adăugați la acestea o campanie prealabilă de stigmatizare, de dezumanizare a țăintelor și veți obține toate ingredientele producerii unei stări de agent. Desigur, așa cum subliniază Milgram, holocaustul a durat cu mult mai mult decât experimentul său: aproape 10 ani, dacă ținem cont de pregătirea lui, față de o oră pentru experiment; acolo erau o planificare la

scară uriașă, un context diferit etc. Totuși, pentru a reuși să se mențină, trebuia cu siguranță ca, la vederea rezultatului final, conflictul interior pe care l-ar fi avut diferiții actori ai acestui lanț să fie drastic diminuat prin insignifianța sarcinii lor și deci a responsabilității lor.

■ Cum să formezi torționari din oameni obișnuiți ?

Într-un articol publicat în 1988, Haritos-Fatouros a încercat să afle cum procedaseră militarii greci pentru a prelua puterea în 1967 și a găsit numeroase corespondențe cu conceptul de stare de agent în procedura de formare a torționarilor. Se știe că această juntă a folosit masiv tortura asupra civililor între 1967 și 1974. Deși admite în mare măsură contribuția lui Milgram, Haritos-Fatouros credea că, în cazul obedienței față de o autoritate violentă, trebuia mers cu siguranță și mai departe pentru alegerea viitorilor torționari, atât în aplicarea procedurilor de antrenament, cât și în conceperea

factorilor de presiune. De aceea, cercetătoarea a efectuat un sondaj printre 16 foști polițiști militari din secțiunea specială a serviciilor secrete ale armatei grecești, despre care se știe că recusesese masiv la tortură pentru a obține „informații”. În acest scop, ea a purtat convorbiri semidirective la aproape cinci sau șase ani după ce subiecții părăsiseră armata. Interviuurile conțineau două teme principale: procedurile de selecție (criteriile de selecție pentru a intra în armată, durata antrenamentului, criteriile de scutire a participării la grupul de torționari etc.) și procedurile de antrenament (recompense și pedepse în timpul formării, tipul de limbaj folosit cu ei, descrierea unei zile obișnuite de antrenament etc.). Rezultatele obținute la sfârșitul convorbirilor îi vor permite să evedențieze două sisteme complementare prin care oamenii erau făcuți să adopte comportamentele dorite de la ei.

Primul sistem avea în vedere procesul de selecție. Erau vizați tinerii de 18 ani care nu erau comuniști, racolați încă de pe băncile școlii. Viitoarele victime erau devalorizate, denigrate. Selecția avea loc trei luni mai târziu și se făcea pe criterii de rezistență fizică și morală: obediența față de ordine ilogice și grotești sau degradante date de ofițeri. După două luni, erau reținuți candidații selecționați inițial. Doar 1,5% din totalul recruților erau considerați apti să devină torționari. Haritos-Fatouros va aminti că acest procent era

similar cu cel din experimentul lui Milgram, unde se considera că 2,5% dintre subiecți aveau un comportament deviant (cei care, fără ordin, îi administrau elevului 450 de volți).

Al doilea sistem se baza pe ceea ce Haritos-Fatouros a numit factorii coercitivi ai autorității. Există o ceremonie de intrare și de ieșire din tabăra de antrenament, precum și dependența față de o figură totemică. Subiecții trebuiau să treacă prin diferite serii de constrângeri și obligații: de natură morală (ideea că aparțin superiorilor lor militari și că trebuie să-și divinizeze ofițerii) și fizică (atingeri aduse nevoilor primare ale ființei umane, prin restricționarea apei și a hranei, a accesului la toalete, de genul retenției urinei până la patru zile sau a defecării până la 15 zile); valorizarea rolului jucat de poliția militară, utilizarea poreclelor pentru protejarea identității; folosirea metaforelor pentru a desemna un anumit act de cruzime (de exemplu, „ceai cu pâine prăjită” desemna arsurile).

La final, Haritos-Fatouros a încercat să modelizeze acest dispozitiv, extinzând modelul lui Milgram ; îl prezentăm în figura 1.7.

De fapt, ultima parte a modelului este definită de Milgram, contribuția adusă de Haritos-Fatouros vizînd doar procesul prealabil de selectare a persoanelor. Pentru a face paralela cu experimentul lui Milgram, e ca și cum primul nivel ar semnifica doar cei 65 % care se supun, în timp ce al doilea nivel ar semnifica menținerea obedienței în timp, pentru a evita tensiunea provocată de comportamentele cerute de la persoane (aici, ceea

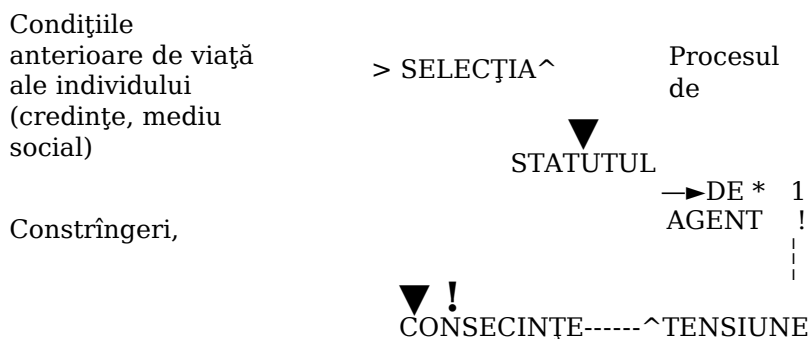

Figura 1.7. *Model cu două sisteme
de supunere față de autoritate,
de Haritos-Fatouros (1988)*

ce Haritos-Fatouros a numit consecințe). Putem spune într-un mod foarte academic că avem aici un model interacționist care ia în considerare situația (factorii coercitivi ai autorității) și diferențele individuale (procesul de selecție).

Să notăm că Nissani (1990) a propus și el un complement la teoria stării de agent a lui Milgram. El consideră că pot fi invocați și alți factori adiționali stării *de* agent, hotărât mai cognitivi, care explică mecanismele supunerii. Ei ar proveni dintr-o analiză a „moralității” experimentului, făcută de subiect. Acesta ar avea cogniții bine înrădăcinate legate de ceea ce face experimentatorul, care este cineva firesc responsabil, care ascultă de principii etice. Nimeni n-a auzit vreodată de torturi sau de crime în numele experimentării științifice, locul este un loc prestigios de cercetare, unde nu se practică genul ăsta de lucruri etc. Subiectul crede așadar că moralitatea și responsabilitatea sînt păstrate în cursul experimentului și în nici un caz nu consideră că autoritatea este răuvoitoare. Diminuarea obedienței, observată într-un loc mai puțin prestigios decît Universitatea din Yale (vezi mai jos legitimitatea autorității), ar proveni, pentru subiect, dintr-o diminuare a respectului pentru esența umană a experimentatorului. Potrivit lui Nissani, ca să verificăm ipoteza conflictului moral ar fi de ajuns să reluăm experimentul „princeps” al lui Milgram și să facem în așa fel încît autoritatea, pe tot parcursul experimentului, să devină iresponsabilă și lipsită de milă. în acest caz, ar exista un conflict între conștiința subiectului și dorința de a se supune unei autorități evident răuvoitoare, fapt ce

ar duce, cu siguranță, la diminuarea obedienței. Deși interesantă, adăugând ca substrat analiza individuală pe care o face subiectul situației în care se află, această teorie nu a fost, din păcate, verificată.

După cum vedem, pentru a forma un torționar și pentru a avea eficacitatea unui sistem de eliminare a zece milioane de persoane, e nevoie de un dozaj savant între indivizi care posedă un anumit profil – dar nu neapărat cel al torționarilor[†] – și un context potrivit, care să favorizeze inducerea persoanei în starea de agent. Nu e mai puțin adevărat că studiile privind supunerea față de autoritate, în cadrul paradigmei lui Milgram, nu ne permit, bănuim, să validăm un astfel de model. Totuși, obiectivul paginilor următoare este acela de a verifica importanța factorilor situaționali, sociali și personologici din cadrul paradigmei lui Milgram.

2.1.2. *Proximitatea victimei: cu cit înaintea, cu atât dăm înapoi*

■ Proximitatea fizică

Un factor situațional ce poate avea impact asupra comportamentului de supunere al subiectului îl reprezintă gradul în care acesta este în măsură să perceapă consecințele comportamentului său obedient. Armele moderne, incredibil de eficiente în distrugerea ființelor umane, ilustrează de altfel perfect această stare de fapt; ele pot fi folosite la distanțe atât de mari, încât soldatul care trage, și chiar cel care da ordinul să tragă nu realizează care sînt consecințele actului lor. Putem crede chiar că declanșarea unui act de distrugere ar trebui redusă la un gest banal, pentru a se evita conștientizarea. Ar fi de acord președintele Franței să apese pe butonul ce activează arma nucleară dacă înainte de asta ar trebui să omoare cu mîna lui pe cineva, pentru a avea o cît de mică idee despre consecințele actului său final? Chiar dacă e greu de experimentat, putem crede că acest lucru ar avea, fără nici o îndoială, un efect dezastruos asupra deciziei finale.

În mod firesc, din același motiv ca cel invocat mai sus, Milgram a cercetat experimental reacția victimei la șocurile electrice: dacă subiectul nu-și dă seama de ceea ce face apăsînd pe buton, putem

[†] Potrivit lui Arendt (1963), germanii care au participat la genocidul evreilor nu erau persoane sadice sau criminale. Ea explică de ce, dimpotrivă, au fost eliminați cei care aveau plăcerea fizică de a o face.

vorbi atunci de supunere față de autoritate sau mai curînd de ingenuitate ? Ne amintim, într-adevăr, că în experimentul „princeps” al lui Milgram, cum sala elevului era izolată acustic de cea a profesorului^ subiectul nu auzea „protestele” care ar fi fost normal să vină de la elev. Chiar dacă auzea scaunul mișcîndu-se și chiar dacă, așa cum a arătat analiza comportamentului subiecților, repulsia de a continua era evidentă, el se afla într-o situație în care putea încă să

prevadă consecințele actelor sale, precum și suferința „reală” pe care o „îndura” elevul. De aceea, pentru a începe prima serie de experimente pe această faimoasă variabilă situațională, Milgram, tot cu ajutorul paradigmei sale, a variat gradul de proximitate dintre subiect și elev (Milgram, 1965a).

Au fost folosiți 160 de bărbați adulți, selectați ca în primul experiment. Procedura generală era și ea conformă cu acesta. Experimentatorul întîm- pina doi subiecți, din care unul era un complice, iar celălalt un subiect naiv, și le explica obiectivul experimentului (efectul pedepsei asupra memorării). Apoi, prin tragere la sorți (trucată, ca de obicei), fiecărui subiect îi erau atribuite sarcinile. Complicele-elev juca rolul victimei obișnuite. Subiectul trebuia să-l facă pe „elev” să învețe o listă de cuvinte și să-l pedepsească în cazul unei greșeli, folosind generatorul de șocuri electrice cu intensitate variabilă. Pedepsirea trebuia să se facă gradual, pe măsură ce se comiteau greșelile. În acest stadiu, au fost abandonate diferitele variante ale protocolului experimental, fiind manipulat gradul de proximitate dintre profesor (subiectul) și elev (complicele).

În prima condiție de proximitate, numită fără feedback, victima era într-o altă sală decît cea unde se afla profesorul, iar acesta din urmă nu putea nici s-o vadă, nici s-o audă.

În cea de-a doua condiție, numită feedback audio, se relua principiul primeia, dar profesorul putea să audă cum victima protestează potrivit unui protocol bine stabilit și pregătit dinainte (țipete din ce în ce mai puternice, implorări, hohote de plîns, apoi absența totală a reacției).

În cea de-a treia condiție, numită de proximitate, profesorul și elevul stăteau în aceeași sală, la 50 de centimetri unul de altul. Victima se comporta ca în condiția a doua (protesta, gemea, urla de durere, implora, se zbătea pe scaun și mima apoi pierderea cunoștinței).

În a patra condiție de proximitate, numită de contact[‡], erau reluate condițiile din varianta a treia, dar se producea un incident și profesorul trebuia, la un moment dat, să-l lege cu o curea pe elev, care reușise să-și elibereze brațul în încercarea de a scăpa (incidentul avea loc la 150 de volți). La ordinul experimentatorului, subiectul trebuia deci să se ridice și să lege victima, avînd un contact fizic cu ea. După care experimentul își relua cursul normal.

Ca și mai înainte, cînd subiectul își manifesta dorința de a se opri, de a nu mai aplica șocuri, de a reduce șocurile etc., experimentatorul îi cerea să continue, menționînd treptat

‡ Această condiție este cea prezentată în filmul francez *I comme Icare*, de Henri Verneuil.

injoncțiunile prezentate. Un subiect era

considerat supus dacă apăsa de trei ori la rînd butonul pentru 450 de volți. Cum aceasta reprezintă un nivel ridicat de măsură, rezultatele de mai jos (tabelul 1.5) prezintă în același timp procentul de obediență totală și voltajul mediu administrat de cei 40 de subiecți din fiecare dintre condiții.

	Fără	Feedback	Proximitat	Contact
Media șocurilor (în	405,0	367,5	312,0	259,5
Procentul de obediență	66,0	62,5	40,0	30,0

Tabelul 1.5. *Nivelul mediu al șocurilor și procentul de obediență în funcție de proximitatea cu victima*

Putem observa că proximitatea subiectului cu victima sa influențează procentul de obediență. Cu toate acestea, simpla manifestare verbală are un foarte slab impact, dacă privim cele două condiții de feedback. Manifestările de suferință ale elevului sporesc poate inconfortul subiectului (păcat că acest aspect nu a fost măsurat), dar nu sînt suficiente pentru a diminua obediența. Așa cum arată condițiile de proximitate și de contact, se pare că tocmai prezența fizică a victimei și vizibilitatea reală a suferinței sale sînt cele care contribuie cel mai mult la opoziția față de autoritate și deci la nesupunere.

Ni s-a părut important să aflăm cum se produce această nesupunere. De aceea, în figura 1.8 am reprezentat curba obedienței pentru fiecare dintre condiții.

Graficul ne permite să înțelegem mai bine ce anume declanșează comportamentul de nesupunere al subiectului. Astfel, dacă analizăm condiția fără feedback, putem observa că supunerea este totală pînă la 300 de volți (al douăzecilea cursor). Or, chiar din acest moment putea fi auzit în surdina zgomotul scaunului pe care stătea subiectul. În celelalte trei condiții, diminuarea obedienței apare în jurul a 150 de volți, în momentul în care țipetele elevului nu mai sînt simple „vai”, cum era prevăzut în protocol, ci adevărate țipete de durere. În plus, în condiția de contact, este momentul în care elevul se eliberează și subiectul trebuie să-l lege din nou. Se observă clar că acesta este momentul în care intervine cea mai drastică diminuare a procentului de supunere.

Se pare că această „creștere în putere” a suferinței exprimate

de elev a avut un impact puternic asupra unui mare număr dintre subiecți. De altfel, imediat cum această manifestare dispăre, se observă puține schimbări ale procentului de obediență, și asta în fiecare dintre grupuri. Într-adevăr, când elevul mimează pierderea cunoștinței la 345 de volți (al douăzeci și treilea

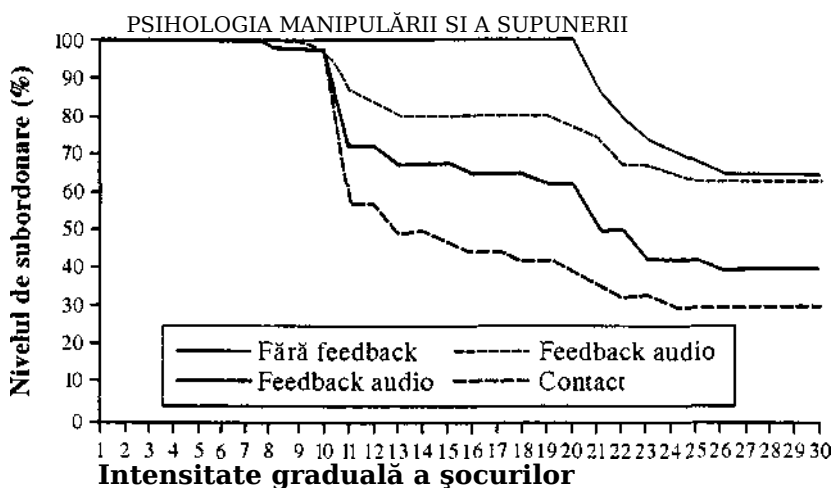

Figura 1.8. *Curba de obediență a subiecților, în funcție de diferitele niveluri de proximitate cu victima*

cursor), curba obedienței devine plană. Datorită acestei analize graduale, avem certitudinea că manifestarea sonoră a suferinței subiectului are impact asupra nesupunerii, și aceasta cu atât mai mult cu cât elevul se află în aceeași încăpăre cu profesorul.

Tot în registrul proximității cu victima este un alt tip de cercetare, efectuată de Page și Moss în 1976, care, în loc să manipuleze proximitatea fizică dintre profesor și elev, a avut în vedere gradul de vizibilitate al elevului. Într-adevăr, în experimentul lor, după caz, elevul se afla în aceeași sală, la un metru în spatele subiectului, sau într-o altă sală. Prin aceasta, ne găseam aproape în condițiile de proximitate și feedback audio ale lui Milgram. De aceea s-a introdus o altă variabilă: eclerajul. Tot după caz, sala în care se afla subiectul era perfect luminată sau lăsată într-o penumbră aproape totală, unde doar o veioză de mică putere lumina pupitrul la care stătea profesorul. Spre deosebire de experimentul precedent, subiectul putea alege nivelul șocului, iar sursa autorității nu era prezentă. Se anticipa deci o slabă obediență din partea subiectului. Așa a și fost efectiv cazul în condiția de lumină puternică, mai ales când elevul era în aceeași sală. Totuși, în condiția de întuneric, intensitatea medie a șocurilor aplicate elevului a fost de două ori mai mare. Încă o dată, dacă reducem posibilitatea ca subiectul să conștientizeze consecințele actelor sale, făcând victima mai puțin vizibilă, îl determinăm să se arate mai supus.

■ Proximitatea socială a victimei

Experimentele precedente au pus limpede în evidență efectul proximității fizice dintre victimă și subiect. Ne putem întreba dacă și o altă formă de proximitate, de natură socială de data aceasta, poate influența comportamentul subiectului. Acest tip de proximitate nu a făcut obiectul experimentelor lui Milgram. Totuși, alte cercetări au încercat să afle ce impact are această variabilă asupra comportamentului subiectului. În acest scop, au fost verificate două aspecte interesante : impactul unei relații cu victima și, mai ales, impactul caracteristicilor sociale ale victimei, precum și relația socială existentă între ea și subiect.

■ Intimitatea prealabilă dintre subiect și victimă

Manipulînd această variabilă, vedem dacă faptul de a cunoaște mai mult sau mai puțin victima îl face pe subiect să se răzvrătească mai repede. Studiul experimental privind relația prealabilă dintre victimă și elev îl datorăm lui Larsen, Lancaster, Lesh, Redding, White și Larsen, din 1976. Experimentul lor, inspirat masiv din paradigma lui Milgram, conținea totuși unele modificări.

Într-o primă fază, experimentatorul îl întâmpina doar pe subiect (aici, studenți neremunerați au servit drept subiecți) și îi explica scopul experimentului, așa cum făcuse și Milgram (un profesor, un elev, o listă de cuvinte ce trebuia memorată, sarcina de a o rememora, un șoc electric gradual la fiecare greșeală etc.). Îi preciza că el va fi profesorul. Apoi experimentatorul mergea în sala alăturată celeia în care îl întâmpinase pe subiect și-i prezenta elevul, desemnat și el drept student (ca de obicei, elevul era un complice al experimentatorului), apoi, pretextînd o problemă tehnică, experimentatorul părăsea sala. Subiectul și elevul se aflau deci împreună. După caz, complicele-elev începea sau nu o conversație cu subiectul. Cînd o făcea, aceasta dura, în funcție de condiții, trei, șase ori douăsprezece minute. Întrebările pe care le adresa complicele se înlănțuiau într-o ordine stabilită dinainte. În condițiile de trei și de șase minute, complicele se interesa de studiile subiectului, pe cînd în situația de conversație lungă (12 minute), complicele îi puneă întrebări ce luau un aspect tot mai intim pe măsură ce trecea timpul (de unde venea, ce voia să facă etc.). După ce se-ntorcea experimentatorul (aproape imediat în condiția de lipsă a conversației sau după trei, șase ori douăsprezece minute în celelalte cazuri), acesta le explica

amănunțit care sînt obiectivul și metoda experimentului. În acest punct, autorii s-au conformat strict paradigmei lui Milgram.

Contrar experimentului lui Milgram, șocul maxim pe care-l putea administra subiectul era de 390 de volți. În măsura în care procentul de obediență

nu reprezenta răspunsul comportamental căutat de experimenterii, tabelul de mai jos (tabelul 1.6) nu prezintă decât voltajul mediu la care au ajuns subiecții.

Durata conversației dintre subiect și elev			
0 minute	3 minute	6 minute	12 minute
277,1	273,0	240,0	174,4

Tabelul 1.6. *Nivelul mediu al șocurilor administrate elevului, în condițiile de intimitate prealabilă (în volți)*

Așa cum se vede, contactul prealabil cu viitoarea victimă are efect asupra comportamentului manifestat de subiect. Aceasta primește, în medie, șocuri cu atât mai slabe cu cât a avut în prealabil o conversație mai lungă cu subiectul. Totuși, trebuie să observăm că doar ultima condiție este statistic diferită de celelalte. Prin urmare, e greu de știut dacă durata sau conținutul conversației (întrebări personale) au exercitat impactul. Oricum ar fi, rezultatele arată că un contact prealabil cu victima reduce obediența subiectului. Bineînțeles, această cercetare mai mult deschide alte întrebări decât propune răspunsuri. Ne putem întreba, într-adevăr, dacă subiecții resping faptul de a produce victimei suferință mai mult din cauza simpatiei apărute în timpul contactului prealabil sau pur și simplu deoarece consideră că victima cunoaște de-acum anumite lucruri despre ei.

■ Grupul de apartenență și identificarea victimei

În loc să se focalizeze pe o anumită proximitate pur fizică cu victima, unele studii au evaluat ponderea unei variabile aparent simbolice, dar poate mai puternică: distanța socială față de victimă. S-au realizat mai multe studii de acest tip – am menționat deja impactul pe care-l poate avea o victimă de culoare neagră asupra comportamentului subiecților albi – dar cercetarea lui Brant (1980) este mai interesantă, deoarece a studiat impactul distanței sociale manipulate atât pe latura economică și socială, cât și pe cea a culorii pielii pe care o are victima.

Experimentul lui, care folosea studenți și studențe din primul an de psihologie, relua paradigma lui Milgram cu feedback auditiv, dar nivelul de șoc era lăsat la aprecierea profesorului. După caz, complicele care juca rolul elevului era de rasă neagră sau albă, dar Brant (1980) a făcut în așa fel încât să existe o corespondență de vîrstă, greutate, înălțime etc. în jumătatea cazurilor, elevul, îmbrăcat normal, era prezentat ca fiind student în anul doi. Prin urmare, o persoană apropiată social de subiect. În celălalt caz, cu

62 PSYCHOLOGIA MANIPULĂRII ȘI A SUPUNERII
ajutorul machiajului și al jocului de roluri, distanța dintre elev și
subiect creștea. Când elevul era un negru, el apărea prost
îmbrăcat, vorbea

lent și cu un accent de „mic negru”, puțin inteligent, iar când era alb, apărea murdar, îmbrăcat ca un hippie, cu mintea în altă parte etc. Prin urmare, subiectul trebuia făcut să creadă că are în fața lui o persoană cu caracteristici sociale inferioare. Restul se derula ca în experimentul lui Milgram. Subiectul alegea șocul care trebuia aplicat, știind că maximumul, aici, era de 350 de volți.

Rezultatele obținute cu cele patru grupuri de subiecți sînt prezentate în tabelul 1.7. Întrucît toți subiecții au participat la experiment, s-a măsurat media voltajului maxim administrat.

	Rasa elevului	
	Negru	Alb
Proximitate socială	285,6	107,3
Distanță socială	160,5	89,0

Tabelul 1.7. Nivelul mediu al șocurilor administrate (în volți), în funcție de rasă și de distanța socială a elevului față de subiect

Este evident că, în ambele cazuri, elevul de rasă neagră este pedepsit mai sever pentru greșelile sale. Acest fapt contrazice rezultatele precedente (Larsen, Colen, Von Flue și Zimmerman, 1974), menționate de noi mai sus. Se pare că faptul de a nu aparține propriului grup etnic este un factor suficient pentru stigmatizarea mai puternică a elevului. Se mai constată că distanța socială apreciabilă îl face pe profesor să fie mai puțin dur. În opinia lui Brant, acest rezultat s-ar explica prin empatia mai accentuată față de victimă, în virtutea condiției sale defavorizate: aceasta nu are prea multe șanse de reușită în viață, deci ar fi inutil s-o facem să sufere mai mult. În schimb, când elevul are același nivel social ca al profesorului, acesta se arată hotărît mai dur față de el. Potrivit lui Brant, considerațiile sociale nu intervin deloc, ele determinîndu-i pe subiecți să se comporte așa cum au făcut-o de obicei în experimentul lui Milgram. Să remarcăm totuși că dacă șocurile aplicate victimei de rasă albă sînt sensibil identice cu cele administrate de subiecții lui Milgram (care folosea subiecți și elevi de rasă albă), în condiția libertății de alegere a șocului nu se mai întîmplă la fel când victima aparține rasei negre. Se pare că efectele de diferențiere etnică operează în defavoarea elevilor din grupul exterior. Chiar și în aceste cazuri extreme, factorii de diferențiere par să acționeze totdeauna în mod negativ.

Experimentele pe care le-am prezentat au avut ca obiect manipularea caracteristicilor victimei sau a distanței fizice dintre

ea și subiect. Să ne amintim că dacă victima este elementul-cheie din triada profesor-elev- -experimentator, se pare totuși că cea mai mare importanță o are reprezentantul

autorității. Din acest motiv, și tot în cadrul variabilelor contextuale, Milgram a încercat să aprecieze impactul acestui factor manipulînd, ca mai înainte, efectul distanței fizice dintre experimentator și profesor, dar și gradul de legitimitate al primului.

2.1.3. *Proximitatea autorității*

În măsura în care știm că injoncțiunile autorității par să aibă un impact considerabil asupra comportamentului subiecților, dacă e să comparăm nivelurile de șoc administrate în condiția libertății de alegere a pedepsei cu cele observate în condiția de bază, sîntem îndreptățiți să credem că prezența autorității exercită o influență determinantă asupra subiectului. Milgram a încercat să verifice aspectul relației dintre subiect și autoritate. Într-o primă serie de experimente, în care au fost testați 120 de bărbați (tot voluntari care s-au oferit în urma unui anunț din presă solicitînd participarea la un studiu științific privind memoria), Milgram a reluat condiția de bază (mereu voința de a replica) și a manipulat alte două condiții, în care implicarea autorității era diminuată. Cu toate acestea, citind articolul în care a fost prezentat experimentul (Milgram, 1965a), constatăm că autoritatea stătea la doar cîțiva pași de subiectul-profesor. Or, în celelalte experimente, se pare că ea se afla la o distanță de doi pînă la trei metri. Vom vedea că această diferență este importantă. În a doua condiție, după ce dădea instrucțiunile, experimentatorul părăsea sala și transmitea prin telefon injoncțiunile de a continua. În sfîrșit, în a treia condiție, instrucțiunile erau pur și simplu date printr-o bandă înregistrată, care se pornea imediat ce subiectul intra în laborator. De data aceasta, autoritatea nu mai era prezentă, nici fizic și nici la distanță. Rezultatele obținute le prezentăm în tabelul 1.8. Desigur, aici, criteriul obedienței a fost cel definit de Milgram: de trei ori la rînd 450 de volți.

Experimentator prezent[§]	Experimentator transmițînd ordinele prin	Bandă înregistrată
90,0	, 22,5	12,5

§ Constatăm că procentul obedienței este mai ridicat decît cel observat de obicei. Deși acest fapt poate fi legat de variațiile de eșantionaj, diferența este statistic semnificativă. De aceea, sîntem îndreptățiți să credem că procentajul mai ridicat este cu siguranță legat de faptul că această condiție nu era perfect identică cu condițiile de bază folosite mai înainte, deoarece autoritatea este mult mai apropiată fizic de subiect.

PSIHOLOGIA MANIPULĂRII ȘI A SUPUNERII

⁶⁶ Tabelul 1.8. *Procentul obedienței totale, în funcție de gradul de proximitate al experimentatorului*

Vedem fără vreo umbră de îndoială ce pondere poate avea prezența autorității asupra comportamentului obedient al subiectului. Nu este așadar o supunere oarbă explicabilă doar prin respectarea unui contract stabilit dinainte. Se pare că prezența fizică întărește puterea, făcându-l pe subiect, după toate aparențele, să se opună mai greu ordinelor. Când autoritatea nu mai este prezentă, opoziția capătă o pondere crescîndă. Milgram a povestit anecdote interesante despre comportamentul subiecților în absența autorității. Aceștia erau observați printr-o oglindă falsă și toate șocurile pe care le aplicau erau automat înregistrate. S-a observat că unii subiecți au administrat șocuri mai mici decît cele pe care trebuiau normal să le administreze. De altfel, ei nu au ezitat să mintă autoritatea în condiția de contact telefonic, asigurînd-o că au aplicat corect șocul la intensitatea cerută.

Constatăm că prezența fizică a autorității are un impact considerabil asupra comportamentului subiectului. Se pare că tocmai această prezență și numai ea îl determină pe subiect s-o sfideze. Milgram (1974) relatează un alt experiment, unde s-a pornit de la instrucțiunile prin telefon, pentru ca apoi experimentatorul să se întoarcă în sală. Rezultatele vor arăta un procent de obediență totală conform cu cel din condiția de bază. Chiar dacă subiectul a sfidat autoritatea, de exemplu neadministrînd șocul la intensitatea cerută, întoarcerea experimentatorului îl determină să adopte, din nou, un comportament de supunere totală. Se pare că e mai greu să sfidezi autoritatea cînd ea este fizic prezentă la cîtiva pași sau metri de tine.

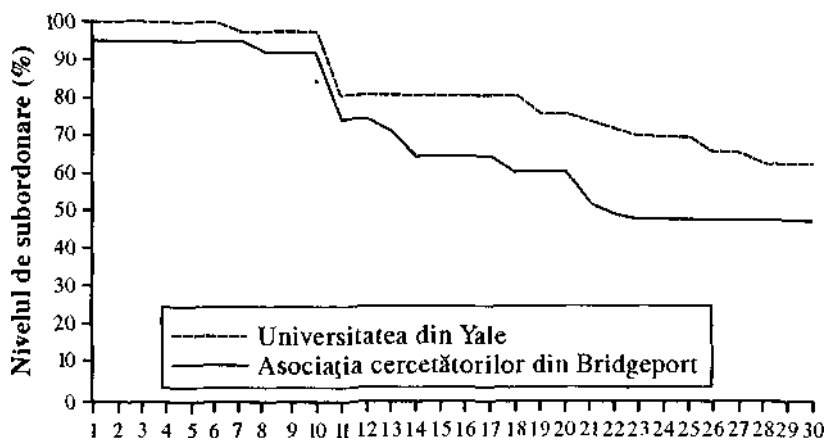
Efectul simplei prezențe fizice a autorității este întărit chiar de rezultatele observate de Mantell (1971). Într-adevăr, în experimentul său, cercetătorul a obținut un procent mai ridicat de obediență în condiția de control (profesorul era liber să aleagă nu șocul, ci aplicarea lui), atunci cînd autoritatea nu înceta să repete, la fiecare ezitare a profesorului, că el era cel care hotăra, dar că, făcînd asta, trebuia să urce treptat nivelul șocului în raport cu precedentul. Chiar dacă procentul obedienței a fost aici mult mai mic decît în condiția în care experimentatorul îi cerea profesorului să continue (7 % în condiția de control, la 450 de volți, față de 85% în condiția experimentală), s-a observat totuși o creștere a nivelului mediu de pedeapsă (50% la 250 de volți, față de 5% în situația de control obișnuită). Dacă ne bazăm pe experimentele anterioare, nu e deci de mirare că această „semi-presiune” exercitată de autoritate a produs un „senii-efect”.

2.1.4. *Legitimitatea autorității*

Pe lângă prezența fizică, nu trebuie uitat cadrul instituțional în care s-a derulat experimentul lui Milgram, precum și legitimitatea acordată celor care lucrau la ea. într-adevăr, experimentatorul, sursa autorității, reprezintă aici conducătorul unui proiect științific, un expert legitimat, în plus, de apartenența sa la o universitate celebră din Statele Unite și recunoscută

în lume : Universitatea Yale. Dar atunci cînd legitimitatea este erodată prin faptul de a-i retrage experimentatorului prestigiul instituțional sau orice competență, obținem oare aceleași rezultate ? Această întrebare a pus pe gînduri mulți cercetători, dintre care, normal, pe Stanley Milgram însuși, în 1965, acesta a avut ideea de a muta locul experimentării, dar păstrînd integral procedura (Milgram, 1965a). Studiul a fost realizat pe 40 de bărbați selecționați la fel ca în toate celelalte experimente. Procedura generală a acestui experiment era identică cu condiția de feedback auditiv. Totuși, în loc de a se derula într-una din clădirile universității din Yale, ea a avut loc într-un imobil din suburbia industrială a unui oraș mijlociu din Statele Unite (Bridgeport). În anunțul din presă care solicita voluntari se spunea că experimentul era condus de o organizație necunoscută, numită „cercetătorii asociați din Bridgeport”. Experimentul avea loc în birourile unui imobil comercial situat într-o zonă industrială. Cînd subiectul sosea, el era întâmpinat în același mod și de către aceiași protagoniști ca în experimentele precedente. Dacă întrebau, subiecților li se spunea că organizația care făcea studiul era una privată, aparținînd unui grup de firme specializate în sondaje.

Rezultatele experimentului vor arăta un coeficient de obediență totală de 47,5 %. Desigur, așa cum vedem, procentul este ușor inferior celui observat de obicei în laboratoarele universității din Yale, însă el rămîne unul foarte ridicat. E posibil deci ca legitimitatea autorității să fie dobîndită prin exercitarea activității științifice și nu prin instituția unde lucrează. Să notăm că Milgram (1974), după convorbirea post-experimentală, a relatat că subiecții aveau mai mari îndoieli asupra cercetătorilor decît atunci cînd experimentul avea loc la universitatea din Yale. De aceea, am încercat să comparăm curbele de învățare în cele două locuri. Le prezentăm în figura 1.9.

Intensitate graduală a șocurilor

Figura 1.9. *Curbele de obediență în funcție de locul experimentării*

Așa cum se poate vedea, există câteva mici diferențe între cele două condiții. Când experimentul s-a derulat la Bridgeport, două persoane au refuzat să participe. În plus, se observă că nesupunerea este mai liniară, pe când, la universitatea din Yale, ea e monotonă. Cu toate acestea, după al douăzeci și treilea cursor (345 de volți), când elevul nu mai mișcă, se constată în ambele situații aceeași stagnare. Adăugându-se coeficientul final de obediență în cele două situații, ni se confirmă aici impactul slab pe care-l are locul experimentării. Se pare deci că legitimitatea autorității, în experimentul acesta, nu e dată de locul exercitării ei.

Un alt mod de a testa legitimitatea autorității este cel folosit de Mantell (1971). În loc să se bazeze pe prestigiul instituției științifice, el a avut ideea de a-l face pe subiect să vină în timp ce un complice-profesor era deja în mijlocul acțiunii. Experimentatorul pretexta că a întârziat undeva și-i cerea subiectului să rămână în sală și să aștepte. Se relua procedura cu complicele-profesor și, atunci când el se opunea autorității și o întreba ce motive ar avea să continue, afla că experimentatorul era de fapt un student care nu aparținea instituției științifice gazdă, realizând un experiment care nu era supervizat. Se va observa de fapt că, atunci când subiectul se afla câteva minute mai târziu în poziția profesorului, coeficientul final al obedienței scădea. Totuși, ca și în experimentul precedent, 52% dintre subiecți vor merge pînă la capăt. În plus, trebuie știut că acel complice-profesor care îi preceda subiectului primise consemnul de a nu se supune. Or, acest factor are deja, în sine, un impact asupra comportamentului de nesupunere al subiectului. De aceea, un procent atît de ridicat de obediență arată clar cît de greu este să zdruncini legitimitatea acordată. Lucru cu atît mai adevărat cu cît un experiment realizat de Bock și Warren (1972) a studiat obediența subiecților față de un experimentator care era fie student, fie preot. Nu s-a observat nici o diferență, nivelul șocului rămînînd ridicat în ambele cazuri.

Desigur, cele trei experimente nu se pot compara între ele. La Milgram, este menținută legitimitatea științifică, nu și legitimitatea instituțională, pe când în experimentul lui Mantell legitimitatea instituțională este păstrată, dar autoritatea își pierde puțin creditul. Se pare că pentru a verifica efectul legitimității, ar trebui să putem face un experiment care să combine un loc mai puțin prestigios și o autoritate mai puțin legitimă.

2.1.5. *Autoritatea contradictorie*

Coerența comportamentului autorității poate fi un aspect ce contribuie la încrederea ce i se acordă și care, de aceea, favorizează obediența subiectului. Dar ce se întâmplă atunci când autoritatea pune la îndoială necesitatea de a continua ?

Această întrebare l-a determinat pe Milgram să realizeze un experiment. El a reluat paradigma sa (Milgram, 1974), în care nu una, ci două surse de autoritate (doi experimentatori îmbrăcați fiecare într-un halat) erau prezente în sala de învățare, împreună cu subiectul. Era prevăzut ca la un moment dat (la 150 de volți mai exact), cele două autorități să se contrazică. Una spunea că trebuie să se oprească, din cauza riscurilor pe care le-ar presupune continuarea, pe când cealaltă se încapățâna să spună că era indispensabil ca experimentul să continue. Rezultatele obținute, pe care le prezentăm în figura 1.10, și odată cu ele curba obedienței din condiția în care subiectul este supus unei singure autorități, vorbesc de la sine în privința efectelor provocate de contrazicere.

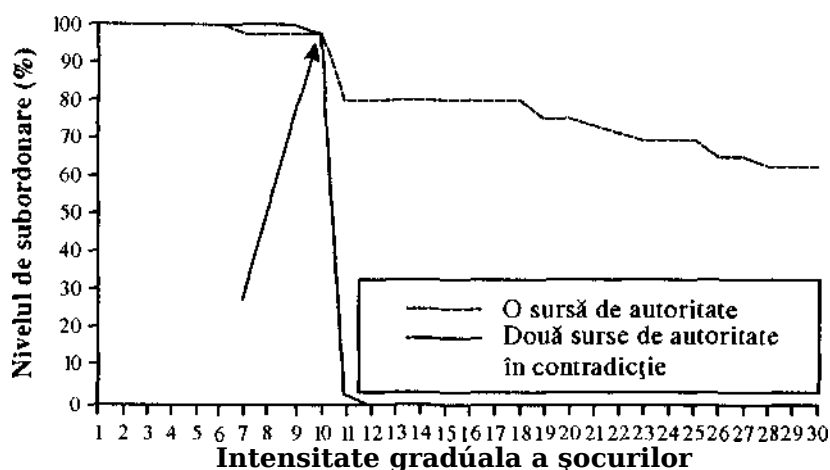

Figura 1.10. *Curbele obedienței în cazul paradigmei de bază cu feedback audio și în cel în care două autorități se contrazic în ceea ce privește continuarea experimentului*

Săgeata marchează momentul în care apare contradicția dintre cele două autorități. Rezultatul este elocvent: aproape toți subiecții încetează imediat experimentul. Doar un singur subiect merge la nivelul următor. La sfârșit, s-a obținut 0% obediență. Este limpede că subiecții au luat din aparenta contradicție dintre cei doi experimentatori resursele necesare pentru a sfida una dintre autorități și pentru a nu mai respecta contractul inițial.

■ Contextul: factor puternic de influență

Toate studiile pe care le-am prezentat pînă acum arată clar cît de mult pot influența comportamentul subiecților variațiile contextuale introduse în dispozitivul experimental. Am văzut că procentul de supunere poate varia de la 90% la 0%, în condițiile în care, de obicei, subiecții au aceleași caracteristici, iar sarcina atribuită și instrumentele pentru a o realiza sînt aceleași. Se dovedește că acest context manipulat constituie o informație captată, integrată și analizată de către subiect, care, după caz, îl determină să se supună în proporție mai mare ori să sfideze autoritatea. Avem, încă o dată, dovada manifestă că subiectul nu este aruncat încă de la începutul experimentului într-o stare secundă, care-l împiedică să fie sensibil la suferința victimei. El nu este nici monstrul care caută să-și descătușeze perversitatea provocînd suferință unei persoane care nu i-a făcut nimic. Dimpotrivă, el pare să pîndească orice prilej de a ieși din situația conflictuală în care se găsește. Acest fapt demonstrează limpede că tocmai inserția subiectului într-un context dat îl predispune să se supună ordinelor.

2.2. Factorii dispoziționali și supunerea

Deși studiile precedente au evidențiat faptul că ipoteza potrivit căreia subiectul e dornic să-și exercite cruzimea făcînd o persoană să sufere nu rezistă mult timp investigației științifice (în acest caz ne întrebăm de ce, în condiția de libertate a alegerii, subiecții nu merg direct la 450 de volți), nu putem exclude faptul că pot exista și alți factori de diferențiere a personalității. De aceea, în mod cu totul firesc, această ipoteză explicativă a fost investigată, chiar dacă, în cele din urmă, cei care au efectuat experimentele cu greu puteau explica efectele situației prezentate mai sus în termeni de diferență de personalitate. La fel stau lucrurile și în cazul studiilor privind convingerile subiecților sau gradul în care nu conștientizează mizele sarcinii. A fost studiat fiecare dintre aspectele menționate, fapt ce ne permite astăzi să oferim informații despre importanța acestor factori care, oricît de diferiți, au în comun același obiect de studiu : individul care începe să apese butoanele. După cum se vede, sîntem departe de preocupările situaționale atît de dragi lui Milgram.

2.2.1. Personalitatea și supunerea : oamenii se împart, prin însăși

natura lor, în refractari și supuși ?

în ciuda variantelor situaționale, se găsesc totdeauna subiecți care se supun sau care nu se supun, când se aștepta de la ei efectul invers. Putem crede așadar că există efecte legate de personalitatea subiectului. După știința noastră, tot Milgram este cel care, după cum se vede bine, deloc reticent față de o astfel de ipoteză, a inițiat acest tip de studii. În 1966, Elms și Milgram le-au aplicat subiecților, înainte ca aceștia să înceapă experimentele

în condiția de bază, niște teste de personalitate, purtînd cu ei și convorbiri de natură practic clinică. Mai tîrziu, după cum subiecții au fost sau nu obedienți, scorurile lor au fost comparate.

Li se aplica mai întîi testul MMPI (test de personalitate ce măsoară anumite trăsături ale personalității precum anxietatea, dar și dimensiuni din nosologia psihiatrică) și *California F Scale* (alt test de personalitate, bazat pe inventarierea trăsăturilor: anxios, intolerant etc.). Erau adresate și cîteva întrebări complementare (descrierea personalității tatălui lor, a mamei și a lor proprie, cum își pedepseau copii, ce pedepse primiseră în copilărie etc.). În a doua fază se efectua o evaluare sub formă de trăsături ale diferitelor concepte. Subiecții trebuiau să evalueze diverse concepte ce le erau prezentate (Universitatea din Yale, Dreptate, Lider, Adolf Eichman etc.) cu ajutorul unor scale de adjective bipolare (dur-suplu, bun-rău etc.). Li se citeau apoi situații ipotetice legate de supunere și nesupunere față de autoritate, de pedepsire și iertare a semenului etc. și li se cerea să-și spună părerea referitoare la fiecare situație.

Se vede că Elms și Milgram nu s-au zgîrcit în privința mijloacelor de investigare a personalității. Mai mult, în analiza lor ei au ținut cont sistematic de nivelul de educație al persoanelor. Cu toate acestea, se vor constata puține diferențe, și acelea nu întotdeauna foarte consistente. Astfel, subiecții obedienți se considerau mai puțini apropiați de tatăl lor decît cei neobedienți. De asemenea, aceștia din urmă au menționat mai des decît subiecții obedienți că au avut parte de privațiuni emoționale și fizice, precum și de pedepse corporale. Deși subiecții nesupuși au avut aparent mai multe dificultăți relaționale cu principala figură de autoritate – aici, tatăl, acest fapt nu le afectează evaluarea. Într-adevăr, se va observa că subiecții obedienți folosesc mai mult trăsături negative și mai puțin pozitive decît subiecții nesupuși pentru a descrie spontan personalitatea tatălui sau a mamei lor. Totodată, se va constata o diferență și cu *California F Test*: Elms și Milgram vor observa că neobedienții se caracterizează printr-o aplecare spre dominație mai accentuată, dar că în același timp se percep ca avînd un nivel mai ridicat de responsabilitate socială. Totuși, în privința celorlalte dimensiuni ce pot avea legătură cu comportamentul de supunere sau de nesupunere (agresivitate, frustrare, inhibiție etc.), nu se constată nici o diferență. Prin urmare este dificil să tragem niște concluzii pe baza acestor diferențe, mai ales cînd ele nu sînt confirmate de diferențe

obținute în urma unor teste de personalitate ca MMPI (cu ajutorul lui nu s-a observat nici o diferență între subiecții obedienți și cei neobedienți). De altfel, Elms și Milgram își vor încheia articolul spunând că o personalitate bine determinată nu este asociată unuia sau altuia dintre comportamente, chiar dacă există câteva mici dimensiuni care, ici și colo, generează distincții între persoane.

În ciuda acestor rezultate puțin încurajatoare, alte cercetări au încercat să afle care este ponderea factorilor dispoziționali sau personologici în cadrul supunerii față de autoritate. Miranda, Caballero, Gomez și Zamorano (1981), într-un experiment efectuat în Spania, au folosit o scală de introversiune-extraversiune și n-au găsit nici un efect. Totodată, cercetătorii au constatat că nu există o corelație între această dimensiune și autoritate. De fapt, autoritarismul (atitudinea de obediență favorabilă față de o autoritate morală) ar constitui o unitate de măsură adecvată. S-au realizat astfel câteva cercetări cu această scală. Altemeyer (1988) va găsi prin intermediul ei o corelație cu pedeapsa. Totuși, la el, era vorba de autoadministrarea șocurilor (subiectul își aplica șocuri electrice atunci când greșea), în cadrul unei sarcini de memorizare verbală. Nu ne aflăm deci în situația experimentului lui Milgram. Nivelul judecății morale pare să aibă și el un efect, deoarece s-au obținut scoruri mai ridicate la subiecții nesupuși (Kohlberg, 1969). Burley și McGuiness (1977) au observat și ei că indivizii care au un grad ridicat de inteligență socială (aptitudinea de a înțelege celelalte persoane) se supuneau mai puțin experimentatorului. Nivelul încrederii acordate sursei de autoritate ar reprezenta și el un factor ce influențează supunerea. Putem așadar crede că, pe cât are subiectul încredere în autoritate (șocuri dureroase, dar nu mortale), pe atât el se supune. Holland (1967) nu a găsit totuși vreo corelație între încredere și obediență.

După cum se vede, avem anumite rezultate, dar nu toate dimensiunile sînt dimensiuni ale personalității (de exemplu, inteligența socială). Nu întotdeauna există similitudini între cercetări, și mai ales între dimensiunile măsurate, pe de o parte, și comportamentul subiecților, pe de altă parte. În plus, am omis aici numeroasele cercetări în care nu s-a observat nici un efect (*cf.* Blass, 1991). Cele câteva rezultate constatate par mai curînd anecdotice și nu putem conchide că există o structură a personalității legată de obediență și o alta legată de neobediență.

2.2.2. Rolul credințelor în procesul de supunere

Un alt factor care a fost evaluat ca posibilă cauză a diferențierii dintre obedienți și neobedienți îl reprezintă credințele subiecților și efectul acestora asupra comportamentului lor. Miller (1975) a observat că subiecții externi, în sensul lui Rotter (1966) (persoane care explică ceea ce li se întâmplă prin cauze externe: „am reușit la examen fiindcă anul ăsta a fost un subiect ușor”, „am picat pentru că membrii juriului erau bătrâni”) se supun mai mult ordinelor venite de la o autoritate cu statut superior decât de la una cu statut inferior. Ei ar fi deci potențial mai sensibili față de legitimitatea

autorității. Cu toate acestea, nu găsim pandantul acestei sensibilități la subiecții interni (persoane care explică ceea ce li se întâmplă prin cauze interne : „am reușit la examen fiindcă de un an încoace m-am chinuit cîte 10 ore pe săptămînă pentru asta”, „am picat pentru că am «frecat menta» tot anul”). Holland (1967), spre deosebire de Miller (1975), observase că internii păreau mai puțin obedienți în această condiție. Potrivit lui Strickland (1977), am avea prin urmare dovada că persoanele interne se răzvrătesc mai des împotriva ordinelor venite de la experimentator. Deși interesantă, această ipoteză n-a fost demonstrată în mod experimental. Schurz (1985), care i-a determinat pe subiecți să administreze victimelor „ultrasunete” considerate tot mai dureroase, a constatat un coeficient de obediență totală de 80%, dar nu s-a putut stabili nici o legătură între obediență și caracterul intern/extern, nici cu alte scale de credințe sau de personalitate. A observat pur și simplu că subiecții nesupuși acceptau mai repede responsabilitatea personală a actelor lor decît subiecții obedienți.

S-au efectuat diverse cercetări și în ceea ce privește credința religioasă, ideea fiind că persoanele credincioase sînt mai susceptibile să se supună, din cauza actului de obediență față de o autoritate spirituală, asociat îndeobște credinței religioase. Experimentul lui Bock și Warren (1972) va verifica această ipoteză, arătînd că obediența tinde să crească pe măsură ce gradul de orientare religioasă al subiectului crește. Astfel, subiecții credincioși și practicanți sînt mai obedienți decît subiecții necredincioși. Totuși, în experimentul lor, nivelurile de șoc nu vor fi foarte ridicate, întrucît subiectul era liber să aleagă pedeapsa ce trebuia aplicată. Faptul că viața se află sub controlul unei entități divine îl influențează probabil pe subiect și-l face mai obedient, dar acest lucru rămîne să fie demonstrat.

După cum se vede, în ansamblu, nu există o legătură veritabilă între credință și obediență. Desigur, trebuie să fim prudenți din cauza numărului mic de cercetări care s-au ocupat de ea. Cu toate acestea, pentru moment, sîntem obligați să admitem că nu există, ca și în cazul personalității, dovezi experimentale care să valideze ipoteza conform căreia supunerea față de autoritate ar rezulta din credințele religioase ale subiecților.

2.2.3. *Ipoteza că subiectul nu e conștient de actele sale*

Pentru a explica un procent atît de ridicat de supunere obținut în

cadru paradigmei lui Milgram, a fost avansată și ipoteza că subiectul nu era conștient de ceea ce făcea. Ea nu rezistă mult timp dacă analizăm comportamentul subiecților, care, pentru a produce comportamentul așteptat din partea experimentatorului, au trecut uneori, majoritatea, prin cele mai acute suferințe morale. Și aici, cu greu pot fi explicate efectele anumitor variabile situaționale dacă, așa cum se pretinde, subiectul nu e deloc conștient de actele sale. Inconștiența, în oricare dintre condiții, ar trebui să-l facă pe subiect să arate același nivel de supunere.

■ Obediența cu riscul propriei siguranțe: un subiect orb și... surd

Pentru a verifica pertinenta unei astfel de ipoteze, patru cercetători au avut ideea de a-i face pe subiecți și mai conștienți de situația lor. Experimentul realizat în 1976 de Martin, Lobb, Chapman și Spillane constituie o inovație în cadrul paradigmei lui Milgram, deoarece riscurile implicate de actul cerut de autoritate nu periclita sănătatea fizică a semenului, ci pe cea a subiectului. De fapt, procedându-se astfel, subiectul era determinat să conștientizeze în cel mai înalt grad mizele pe care le presupuneau așteptările experimentatorului. Totuși, trebuia să se inventeze ceva credibil, care să fie o alternativă la aplicarea șocurilor electrice. Martin și colaboratorii săi au schițat un dispozitiv experimental în care subiectul era făcut să creadă că, supunându-se injoncțiunilor date de autoritate, își risca propria sănătate. În experimentul lor, unde s-au folosit ca subiecți 42 de adolescenți dintr-un liceu australian, consola cu ajutorul căreia se administrau de obicei șocurile electrice a fost înlocuită cu un emițător „de sunete de înaltă frecvență”, prezentat sub forma unui aparat de înregistrare prevăzut cu numeroase racorduri și cu niște căști audio. Pe panoul aparatului erau indicate nivelurile de risc asociate cu emisia sunetelor de diferite frecvențe (0 : nici un pericol... 3 : pericol de gradul 1 - posibil risc de pierdere a auzului în proporție de 5 %... 8: nivel de pericol extrem - pierdere a auzului în proporție de 50%... 10...). Sursa de autoritate era întruchipată de un bărbat care se recomanda drept specialist în sunete. El îi explica subiectului că va trebui să asculte sunete de înaltă frecvență ce mergeau de la praguri fără pericol până la praguri critice, unde se știa că doar o persoană din douăzeci va rezista, din cauza capacităților ei auditive speciale. Experimentatorul prețuia că obiectivul experimentului era descoperirea

anumitor aptitudini de a asculta sunete de înaltă frecvență dincolo de capacitățile umane obișnuite. Adăuga că, în interesul cercetării, era de dorit ca subiectul să poată merge pînă la cele mai înalte frecvențe. Experimentatorul insista pe caracterul voluntar al participării, după care îi cerea subiectului să completeze un prechestionar prin care se măsura anxietatea și încrederea lui în experimentator, în timp ce el se ocupa de material. După aceea, îi reamintea subiectului care sînt riscurile experimentului și îi cerea să citească atent grila riscurilor. Apoi se puneau căștile pe urechile subiectului și acesta începea experimentul. Se înregistra nivelul sunetelor de înaltă frecvență pe care și le aplica subiectul, apoi i se cerea să se oprească. Subiectul era întrebat care au fost motivele ce l-au determinat să aleagă una sau alta dintre frecvențe.

Din cei 42 de subiecți ai experimentului, 39 (92,8%) au acceptat să-și continue participarea. Cum alegerea frecvenței era lăsată la aprecierea subiectului, s-a calculat proporția subiecților la fiecare nivel de risc; rezultatele sînt prezentate în tabelul 1.9.

Xhelul emiliei și mesajul specific	Proporți
N 0 : nici un pericol	0,0
N1: posibilă pierdere a auzului de 5 %	0,0
N2 : posibilă pierdere a auzului de 8%	0,0
N3 : pericol gradul 1 - posibilă pierdere a auzului de 10%	2,6
N4 : pericol gradul 2 - posibilă pierdere a auzului de 12%	0,0
N5 : pericol gradul 3 - posibilă pierdere a auzului de 15%	2,6
N6 : pericol ridicat - posibilă pierdere a auzului de 20%	15,4
N7 : pericol ridicat - posibilă pierdere a auzului de 30%	10,3
N8 : pericol foarte ridicat - posibilă pierdere a auzului de 40%	10,3
N9 : alertă albastră - frecvență ultra, frecvență maximă	5,1
N10...	53,9

Tabelul 1.9. *Procentul subiecților care au ales unul dintre cele 11 niveluri menționate în grilă (%)*

În acest experiment, 54% dintre subiecți (21 de persoane din 39) optează pentru cel mai ridicat nivel de emisie (ați înțeles, desigur, că de fapt nu era emis nici un sunet), știind că, după spusele experimentatorului, acesta prezenta cel mai mare interes științific pentru el. Totuși, el nu are decît o mențiune laconică,

niște puncte deschise oricărei interpretări. În plus, din cauza gradării progresive a nivelurilor de risc, putem crede că acest nivel a fost corect perceput drept cel mai riscant. Cu toate acestea, îl alege mai mult de jumătate dintre subiecți. Să notăm că, în plus, ceilalți subiecți au ales niveluri de risc ridicate, deoarece, însumând frecvențele, 92% dintre subiecți au optat pentru nivelul 6 și pentru cele superioare. Într-un fel, aceste rezultate le confirmă pe cele ale lui Mantell (1971). Cercetătorul obținuse, într-adevăr, un coeficient mai ridicat de obediență în condiția de control (profesorul avea libertatea să aleagă nu șocul, ci aplicarea lui), în timp ce autoritatea nu înceta să repete, la fiecare ezitare a profesorului, că el era cel care hotăra, dar că, făcând asta, trebuia să urce treptat nivelul șocului în raport cu precedentul. S-a observat că subiecții au avut tendința să meargă mai departe decât atunci când erau lăsați absolut liberi să aleagă pedeapsa. Am menționat atunci că o semipresiune provoacă o semiobediență totală. E posibil deci ca, în experimentul lui Martin *et al.* (1976), preferința sugerată de experimentator să fi exercitat probabil aceeași presiune, explicând poate de ce un procent atât de ridicat de persoane a mers pînă la ultimul nivel, cel mai nesigur dintre toate.

Analiza convorbirii ce urma fazei experimentale a arătat că 90% dintre subiecți avusese încredere în ceea ce spuneau experimentatorii. Explicînd motivele ce i-au determinat să-și autoadministreze niște frecvențe considerate periculoase, subiecții au spus că au făcut-o, în 43% din cazuri, pentru că aveau încredere în caracterul oficial al autorității experimentatorului, 17% din cauza importanței experimentelor, 17 % pentru caracterul rezonabil al cererii și, în sfîrșit, 14% pentru că au avut încredere în experimentator ca ființă umană. Prin urmare, încrederea în experimentator este cel mai des invocată pentru a-și motiva comportamentul și alegerea celui mai ridicat nivel. Încrederea oarbă în autoritate pare de altfel să explice cu ușurință comportamentul subiecților, deoarece cîteva analize complementare vor arăta că, pe cît mai mare este această încredere, pe atît subiectul tinde să folosească un nivel de frecvență ridicat.

Se observă așadar că în acest experiment subiecții se supun masiv și că, așa cum se întîmplă și-n studiile asupra paradigmei lui Milgram, majoritatea lor ating ultimul nivel, deși consecințele obedienței le-ar putea afecta chiar integritatea fizică. Dacă privim

procentul de întrerupere a supunerii concomitent cu rezultatele lui Milgram (figura 1.11), observăm totuși mici diferențe ale traseului.

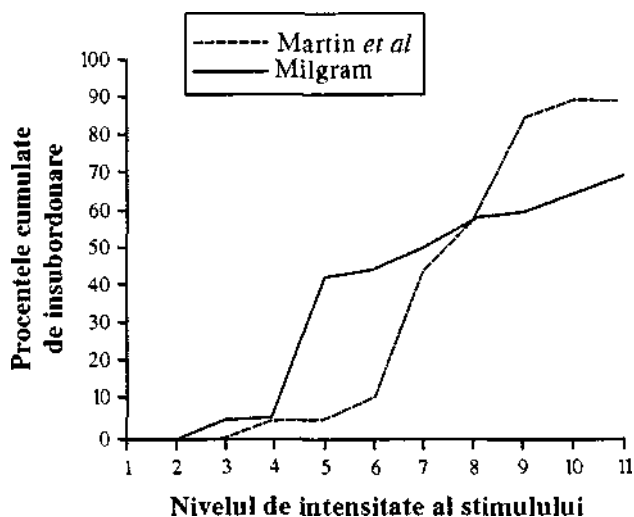

Figura 1.11. Procentele cumulate de nesupunere în experimentul lui Milgram, în condiția de feedback audio, și în experimentul lui Martin et al. (1976)

Așa cum se poate vedea, în experimentul lui Martin *et al.*, creșterea este extrem de monotonă în primele șase niveluri. Nivelul șapte marchează începutul diferențierii dintre subiecți, iar creșterea frecvențelor urmează o tendință liniară. Mențiunea „Pericol foarte ridicat” și-a făcut aparent efectul. La Milgram, tendința este aceeași la început, observăm o progresie monotonă a procentului de nesupunere, apoi, de la 165 de volți, acesta face un salt puternic (165 de volți este momentul în care elevul îl informează pe subiect că a avut în trecut probleme cu inima). Dincolo de acest punct, creșterea nesupunerii redevine monotonă. Este limpede că unii subiecți sînt sensibili la informația primită și nu se supun pur și simplu sugestiilor (experimentul lui Martin *et al.*) sau injoncțiunilor date de autoritate (experimentul lui Milgram).

Se observă așadar că, deși a fost făcut să conștientizeze mai bine consecințele actelor sale, subiectul rămîne la un nivel ridicat de supunere față de autoritate. Atît rezultatele experimentului, căroro li se adaugă analiza comportamentului subiecților în cadrul paradigmei lui Milgram, precum și a diferitelor variante contextuale, cît și analiza percepției pe care o au asupra situației, după convorbirile ulterioare experimentului, par să confirme faptul că ipoteza inconștienței este totuși prea puțin euristică pentru a putea explica rezultatele obținute.

Am prezentat în această parte studii ce s-au străduit să evidențieze ponderea pe care o au factorii inerenți persoanei și structurii sale psihologice și personologice asupra comportamentului de supunere. Chiar dacă s-au observat unele rezultate interesante, nu putem spune că impactul acestor factori este atît de evident pe cît este atunci cînd introducem variații situaționale. Bineînțeles, nu contestăm că anumite tipuri de personalitate sau anumite credințe predispun la supunere, dar se pare că, în genere, gradul de variabilitate al credințelor și al personalităților este atît de mare, încît putem vedea multe persoane cu caracteristici foarte distinctive supunîndu-se unei autorități, chiar și atunci cînd trebuie să comită un act inacceptabil moral. În plus, în ciuda anumitor rezultate, să nu uităm că majoritatea cercetărilor prezentate aici au o natură corelațională. Rămîne să se demonstreze experimental dacă anumite credințe, anumite tipuri de personalitate duc la diferențieri importante. Pentru aceasta, ar trebui să distingem clar aceste diverse tipuri de personalitate, să le punem să realizeze sarcina, pentru ca apoi să le comparăm între ele. În plus, cu toate diferențele, nu trebuie să uităm un lucru foarte clar evidențiat prin

analiza curbei de obediență a subiecților în situația de bază: pînă la 300 de volți, aproape toți subiecții sînt obedienți. Așa cum a subliniat Zimbardo (1974), supunerea se găsește pretutindeni, chiar și la subiecții neobedienți ai lui Milgram. Ei n-au protestat, n-au vrut să reclame, să intervină etc., au rămas pe scaunele lor așteptînd cuminți ca autoritatea să-i lase să plece.

Potrivit lui Zimbardo, nu trebuie deci să ne interesăm de determinanții personali ai supunerii, ci mai curînd să analizăm factorii ce ne permit să evităm ca ea să se manifeste atît de ușor.

2.3. Supunerea înțeleasă prin intermediul nesupunerii

Oare faptul de a vedea ce anume i-a determinat pe subiecți să nu se supună nu ar fi cea mai bună modalitate de a înțelege de ce s-au supus ? Dacă, așa cum am văzut, au fost evidențiate cîteva date legate de personalitatea subiectului, alți cercetători au încercat o altă abordare, studiind tocmai comportamentul subiecților pe tot parcursul procedurii. Este o abordare mai recentă, care confirmă interesul pe care numeroși cercetători din psihologia socială îl arată încă supunerii față de autoritate; ea a fost aplicată de Modigliani și Rochat în 1995. Cei doi cercetători au arătat că, prin paradigma lui Milgram, s-a explicat în general comportamentul subiecților în termeni de factori situaționali și personali. Știm, de asemenea, că interacțiunea dintre cele două niveluri de analiză a fost și ea studiată, mai modest, e drept (Blass, 1991). Totuși, potrivit celor doi, paradigma, și mai ales ceea ce are loc în cadrul ei din punct de vedere dinamic, ar trebui studiată ținînd cont de faptul că, de-a lungul experimentului, subiectul este inserat într-un proces de interacțiune cu autoritatea, victima și alte persoane, iar acest fapt poate facilita obediența sau neobediența. Analiza fragmentelor filmate din experimentul lui Milgram arată imediat că interacțiunile subiectului cu experimentatorul diferă în funcție de persoană și duc la situații sociale distinctive, chiar dacă, pentru Milgram, condițiile experimentului par a fi aceleași: aceste diferențe de interacțiune provin atît de la subiect, cît și de la experimentator, urmînd un proces dinamic. Într-adevăr, ne dăm bine seama că experimentatorul nu poate să se comporte totdeauna în același fel cu subiecții și că încearcă să-și adapteze afirmațiile și comportamentul în funcție de persoană, chiar dacă știe că trebuie să fie cît mai neutru posibil, urmînd aceeași linie comportamentală. De aceea, în opinia lui Modigliani și Rochat, am putea lua în considerare dinamica situației și personalitatea subiectului. Potrivit cercetătorilor, era bine să se pornească de la secvențele filmate ale lui Milgram (1965a), unde puteau fi văzute înregistrări ale procesului cu numeroși subiecți. Odată începută

interacțiunea inițială dintre subiect și experimentator, are loc un schimb reciproc între protagoniști (subiect și experimentator), care se combină cu logica sarcinii. Din acest moment, proprietățile ce caracterizează schimbul pot fi independente de trăsăturile persoanelor. Într-adevăr, la subiect, creșterea tensiunii și a stresului aferent au obligatoriu impact asupra interacțiunii cu experimentatorul. Aceasta se descompune în faze, fiecare reflectând o

schimbare de strategie, realizată pentru a atinge obiectivul experimentului. La început, există o adevărată cooperare între experimentator și subiect, apoi, când victima arată că suferă, apare o fază de tensiune, când situația de colaborare devine inconfortabilă. Subiectul vrea să știe atunci dacă se află pe aceeași undă cu experimentatorul în ceea ce privește așteptările acestuia. De altfel, el este obligat să enunțe injoncțiunile prevăzute. Dacă subiectul acceptă acest tip de răspuns, se reînnoadă faza de cooperare, deși pe un nivel mai dificil. Faptul că au sporit dificultățile se vede foarte bine din comportamentul subiectului (ezitări, suspine, priviri spre experimentator, ticuri, rîsete nervoase etc.). În cazul în care răspunsul experimentatorului e perceput ca un dezacord, urmează faza de divergență, ce duce la creșterea tensiunii subiectului. Consecința este că acesta face o nouă solicitare, menită a justifica experimentul și care-l determină pe experimentator să dea alte injoncțiuni. Dacă sînt acceptate, divergența se reduce. În cazul contrar, divergența ia amploare, constatîndu-se că subiectul, în această condiție, nu întîrzie să se oprească. Bineînțeles, fazele nu se succed într-o ordine atît de riguroasă ca cea prezentată aici, dar există mari șanse ca ele să urmeze această progresie generală. De aceea, pentru Modigliani și Rochat, în măsura în care progresia este previzibilă și duce la sfidarea autorității, ne putem aștepta la faptul că pe cît de devreme se începe procedura, pe atît subiectul are mai multe probabilități să nu se supună autorității.

Pentru a verifica o atare ipoteză, Modigliani și Rochat au analizat 34 de înregistrări audio-video din variația experimentală a paradigmei lui Milgram, realizată la Bridgeport. Comportamentul verbal al subiectului făcea obiectul unei codificări, în sensul că ceea ce spunea era evaluat astfel încît propozițiile lui să fie integrate într-o categorie de răspunsuri cu trăsături distinctive : e ca și cum în categoria „refuz” am insera propoziții ca „refuz să continuu”, „eu mă opresc”, „am plecat de-aici” etc. Au fost create pentru această analiză șase tipuri de categorii comportamentale:

1. *consimțământ fără nici o nuanță* (subiectul îndeplinește ce i se cere fără a spune nimic);
2. *cerere de verificare* („Deci 450 de volți?”, „Am ajuns la sfîrșitul listei, ce fac?...”);
3. *notificare* („Nu mai aud nimic de la el”, „Omul vrea să iasă” etc.);

4. *întrebări* („Pînă unde aveți de gînd să merg? ”...);
5. *proteste* („îmi pare rău, dar dacă șocurile urcă tot așa, va fi periculos” etc.);
6. *refuz* („Nu mai fac nimic pînă nu știu că omul acela se simte bine” etc.).

Propozițiile subiecților erau evaluate prin metoda juriului, de către doi observatori. Nivelurile 1, 2 și 3 intrau în categoria obedienței, în timp ce nivelurile 4, 5 și 6 în cea a sfidării autorității. Atribuindu-se valori numerice propozițiilor sau comportamentelor subiecților, se puteau realiza așadar analize statistice. Pe lîngă această codificare, erau măsurate diferite informații despre comportamentul obedient al subiectului: voltajul final folosit, voltajul atins în momentul în care subiectul manifesta prima formă de rezistență, timpul care-i lua pentru a produce prima formă de rezistență.

La început, Modigliani și Rochat au analizat corelația dintre aceste măsurători și codificarea propozițiilor emise de subiect. Rezultatele arată că există o corelație pozitivă semnificativă între timpul primei folosiri a unei categorii de rezistență și nivelul de obediență ($r = 0,51$). Asta înseamnă: cu cît subiectul rezistă mai din timp față de autoritate, cu atît mai mari sînt șansele să nu se supună. Același tip de corelație va fi observat și în cazul voltajului final administrat ($r = 0,86$). Aici, cu cît subiectul rezista mai din timp față de autoritate, cu atît mai puțin administra un șoc final ridicat.

Pentru a interpreta riguros efectul pe care îl poate avea rezistența timpurie asupra comportamentului final al subiectului, Modigliani și Rochat au făcut o distincție între persoanele care s-au oprit înainte de 150 de volți, cele care s-au oprit între 150 și sub 450 de volți și cele care au mers pînă la capăt. Au evaluat apoi, pentru fiecare grup, persoanele care au produs prima rezistență înainte sau după 150 de volți. Reamintim că 150 de volți reprezintă momentul în care victima protestează cu putere, fiind totodată perioada în care, în condiția de libertate a alegerii nivelului de șoc (condiție numită de control), numărul persoanelor care se opresc este cel mai ridicat. Rezultatele obținute sînt prezentate în tabelul 1.10.

Momentul primei rezistențe	
înainte de 150 de	După 150 de

<i>Voltajul final administrat</i>		
150 de volți sau mai puțin	83,0	0,0
> 150 de volți și < 450 de	17,0	58,0
450 de volți	0,0	42,0

Tabelul 1.10. *Repartizarea (%) proporției șocului final administrat în funcție de momentul primei rezistențe notabile (categoriile 4, 5 și 6)*

După cum vedem, rezistența verbală timpurie anunță refuzul subiectului de a se supune. Pentru Modigliani și Rochat, se pare că acest nivel de rezistență

verbală timpurie alterează dinamica interacțiunii dintre experimentator și subiect. Cei doi cercetători au emis și ideea că prin producerea timpurie a unui astfel de nivel de rezistență se evită raționalizarea comportamentelor produse anterior (de exemplu, „continuu pentru că, în punctul unde am ajuns, dacă mă opresc pun sub semnul întrebării tot ce-am făcut pînă acum”).

Desigur, rezultatele celor doi cercetători trebuie interpretate cu precauție, deoarece se întemeiază pe corelații ce pot ascunde, în realitate, măsurări identice (independența subiectului, moralitatea etc.). Trebuie găsită așadar o metodă experimentală prin care subiectul să fie determinat să reziste la niveluri diferite. Manipularea suferinței manifestate de victimă ar putea permite acest lucru.

În orice caz, din punct de vedere practic, analizele arată, din nou, că totul merge în sensul unui impact slab al înclinațiilor individuale spre obediență. Totul pare să rezide în interacțiunile dintre subiect și experimentator : ele îi imprimă subiectului o dispoziție ce duce fie la obediență, fie la sfidarea autorității. Interacțiunile îi permit subiectului să-și facă o părere despre caracterul binevoitor/răuvoitor al autorității, predispunîndu-l astfel s-o sfideze. Pentru cei doi autori, această funcționare dinamică ar explica de ce unii indivizi, în timpul celui de-al doilea război mondial, au sfidat autoritățile și i-au ajutat pe evrei.

2.4. Supunerea față de autoritate: un act de conformism ?

Experimentele lui Milgram privind supunerea față de autoritate s-au inspirat foarte mult, așa cum am spus, din studiile lui Asch (1951, 1956) despre conformism. Asch (1951) evidențiasse existența unei corelații între mediul social al unui individ și gradul în care acesta se bazează pe ceilalți pentru a-și forma judecățile publice. Astfel că uneori apare conformismul (Asch, 1956): un individ dă același răspuns pe care-l dă grupul majoritar, știind bine că acesta din urmă se înșală. Totuși, cercetările au arătat că trebuie să distingem conformismul-semnal de conformismul-acțiune. Chiar dacă acceptăm că există o legătură directă între intenție (obținută în urma presiunii exercitate de grup, așa cum e cazul conformismului) și comportament, putem avea în vedere și situația în care un subiect are intenția de a se conforma, dar nu

poate transforma intenția în act. în cazul paradigmei lui Milgram lucrurile ar merge chiar mai departe, fiindcă subiectul nu are intenția de a întreprinde ceva (să provoace suferință unei persoane care nu îi făcuse nimic), ci este determinat să întreprindă, la presiunea grupului.

2.4.1. *Grupul ca model*

Nu surprinde pe nimeni că fiecare își ia drept referință comportamentul grupului pentru a-și adapta propriul comportament, mai ales în situații unde nu dispunem de experiență ca să reacționăm corespunzător. Se știe că, în acest domeniu, raportarea la comportamentele celorlalți, numită argumentul social (Cialdini, 1990; Cialdini, Wosinka, Barret, Butner și Gornik-Durose, 1999), are un impact considerabil asupra comportamentului pe care-l adoptăm, mai ales în situații în care nu știm cum să reacționăm spontan. în aceste circumstanțe, comportamentul celorlalți servește drept model și ne poate determina să adoptăm un comportament adecvat (de exemplu, să înfruntăm un pericol), dar și un comportament ce poate fi nociv atât nouă, cât și semenului.

Pentru a verifica efectul conformismului în cazul în care subiectului i se cere un comportament extrem de problematic, Milgram a conceput în 1964 următorul dispozitiv experimental (Milgram, 1964a).

Procedura generală a experimentului era conformă cu cea folosită de Milgram (1963) în condiția de feedback auditiv. Totuși, aici, pe lângă cei trei protagoniști obișnuiți (subiectul-profesor, complicele-elev, experimentatorul- sursă a autorității), au fost folosiți încă doi complici. Experimentatorul îi întâmpina pe subiecți (de fapt, subiectul plus cei trei complici care spuneau că au venit și ei să participe la experiment) și le explica obiectivul urmărit (efectul pedepsei asupra memorării). Apoi, prin tragere la sorți (ca de obicei, trucată), îi atribuia fiecărui subiect funcția sa. Ca de obicei, unul dintre complici primea rolul elevului, pe când ceilalți (subiectul și cei doi complici rămași) trebuiau să joace rolul profesorilor. în acest punct Milgram a repartizat sarcinile. Primul complice trebuia să citească lista cuvintelor de memorat, cuvântul-tintă și cele patru răspunsuri propuse elevului pentru fiecare cuvânt. Al doilea complice trebuia să analizeze răspunsul elevului și să spună dacă era corect sau nu. Dacă era greșit, îi dădea

elevului răspunsul corect. În sfârșit, subiectul trebuia să-l pedepsească pe elev când greșea, folosind generatorul de șocuri electrice. Ca de obicei, experimentatorul preciza că erau evaluate efectele pedepsei asupra memorării, în cadrul, de astă dată, al unui proces de învățare colectivă. Apoi spunea că nivelul pedepsei trebuia decis în grup, fiecare trebuind să propună un nivel după o ordine bine stabilită: primul complice, al doilea complice, subiectul naiv. Experimentatorul adăuga că putea fi ales orice nivel, dar că cel aplicat trebuia să fie cel mai scăzut dintre cele propuse de unul din membrii grupului. După o fază de repetare a consemnelor, în care experimentatorul se asigura că fiecare a înțeles bine rolul și ceea ce trebuia să facă, experimentul începea. Desigur, potrivit unui plan dinainte stabilit, complicității-profesori

creșteau treptat șocurile administrate elevului. Greșelile și protestele „elevului” erau la fel ca cele folosite de obicei, fiind auzite de către toți protagoniștii. A fost introdusă și o situație de control, în care doar subiectul folosit ca profesor și complicele-elev participau la experiment. Subiectul trebuia să decidă singur ce nivel de șoc să-i aplice elevului.

Rezultatele obținute în cele două condiții experimentale sînt prezentate în tabelul 1.11. Aici ele sînt date în funcție de fiecare mențiune înscrisă pe pupitrul de comandă.

Mențiune a intervalului de șoc. (voltaj)	Experiment al (grup)	Control (singur)
Șoc lejer (15-60 de volți)	7,5	57,5
Șoc moderat (75-120 de volți)	7,5	27,5
Șoc puternic (135-180 de volți)	22,5	10,0
Șoc foarte puternic (195-240 de volți)	15,0	0,0
Șoc intens (255-300 de volți)	10,0	0,0
Șoc extrem de intens (315-360 de volți)	12,5	0,0
Pericol: șoc violent (375-420 de volți)	7,5	2,5
XXX (435-450 de volți)	17,5	2,5

Tabelul 1.11. *Procentul persoanelor pentru fiecare nivel de șoc menționat pe pupitrul de comandă*

După cum se poate vedea, dacă în situația control, unde subiectul e singur, 85% dintre subiecți se opresc înainte de 120 de volți, totuși doar 15% nu depășesc această tensiune în condiția experimentală. Pentru a ușura lectura acestor date, vom reprezenta grafic coeficientul obedienței pentru fiecare nivel de voltaj în cele două grupuri. Vom adăuga totodată curba de obediență atunci când subiectul e singur, dar autoritatea îi ordonă să crească treptat șocul. Bineînțeles, pentru a permite comparația, am luat o condiție de feedback auditiv, așa cum a fost cazul cu acest experiment. Rezultatele sînt prezentate în figura 1.12.

Așa cum se poate vedea din grafic, atunci când subiectul se află într-un grup și poate decide intensitatea șocurilor ce trebuie aplicate subiectului, comportamentul lui se situează la jumătatea drumului între condiția în care e singur, trebuind să aleagă nivelul șocului, și cea în care autoritatea îi ordonă să crească treptat acest nivel. Avem aici dovada manifestă a faptului că presiunea grupului are efect asupra comportamentului. Subiecții sînt determinați să

provoacă unei persoane o suferință mai intensă decât cea pe care ar provoca-o în absența presiunii sociale. Regăsim astfel efectele conformismului subliniate de Asch (1956), efecte criticate din cauza sarcinii lipsite de importanță, fără să-l implice realmente pe subiectul însuși, într-adevăr, subiecții trebuiau să spună care din trei segmente corespundea în lungime unui segment de referință. Se făcea în așa fel încât evaluarea să se realizeze în grup, iar subiectul să fie ultimul care să răspundă cu voce tare. Desigur, era prevăzut ca în anumite cazuri ceilalți membri ai grupului (în realitate, niște complici) să dea răspunsuri greșite. S-a observat un procent de conformism de 32 % în răspunsuri: subiectul dădea cu bună știință răspunsuri greșite, deși, evident, vedea că ceilalți se înșala. El își ascundea răspunsul personal în spatele răspunsului dat de grup, pentru a se conforma acestuia.

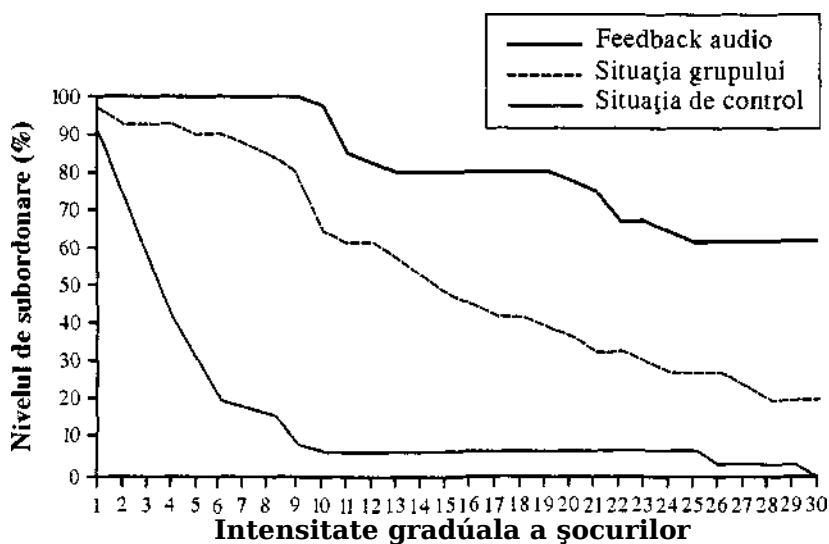

Figura 1.12. Curbele obedienței la fiecare nivel de șoc, pentru condițiile de alegere de unul singur, în grup și în condiția de simplă administrare, cu instrucțiunea de a crește progresiv intensitatea șocurilor.

Or, dacă putem accepta că această sarcină era prea puțin solicitantă și problematică, nu la fel este cazul nostru. Totuși, obținem și aici același nivel de conformism. Nu e mai puțin adevărat că, în ciuda interesului pe care l-ar avea eventual această

cercetare, obediența față de autoritate nu poate fi redusă la un act de conformism, în care experimentatorul ar fi pur și simplu perceput ca o presiune socială. Pe de o parte, vedem că procentul de obediență nu atinge nivelul celui observat în situația în care experimentatorul îi ordonă subiectului să crească treptat șocul. Pe de altă parte, în acest

experiment, autoritatea nu era total absentă. Experimentatorul stătea undeva aproape și nu intervenea, ca și cum ar fi încuviințat implicit decizia grupului. Oare grupul ar fi exercitat același efect dacă autoritatea ar fi intervenit sau dacă nu ar fi fost prezentă? Acest lucru rămîne să fie demonstrat empiric. Studiile următoare ne permit să clarificăm, parțial, această incertitudine.

2.4.2. *Grupul supus și grupul nesupus: omul, model pentru om*

Am văzut mai înainte că grupul reprezintă o formă de presiune socială ce-l determină pe subiect să se comporte cu elevul mai dur decît atunci cînd e singur și obligat să aleagă nivelul șocului ce trebuie administrat. Totuși, consemnul era alegerea liberă. Ne putem întreba dacă un comportament pasiv al grupului, la care se adaugă o autoritate foarte autocratică, nu duce cumva la creșterea procentului de supunere. Pe de altă parte, dacă cercetarea precedentă a evidențiat efectele negative ale presiunii grupului, se știe de asemenea că presiunea socială exercitată de grup poate avea și efecte pozitive. În 1964 Milgram a încercat să studieze aceste două aspecte ale influenței grupului printr-o serie de noi experimente, în care grupul se arăta obedient sau neobedient față de experimentatorul care îi ordona să crească treptat nivelul șocurilor ce trebuiau aplicate elevului (Milgram, 1964a).

În condiția grupului obedient, se folosea o replică a experimentului de bază cu feedback auditiv; ca și în experimentul de grup descris anterior, pentru faza de memorare erau întrebuințați trei profesori (un subiect naiv și doi complici). Fiecare profesor avea o anumită sarcină, iar subiectul naiv se afla la capătul lanțului, avînd misiunea de a aplica pedeapsa; primul complice citea cuvintele, iar al doilea controla corectitudinea răspunsului și-i spunea subiectului valoarea șocului ce trebuia să-i fie administrat elevului. Spre deosebire de experimentul precedent, subiecții aveau misiunea de a urca treptat intensitatea șocurilor, pe măsură ce elevul greșea tot mai des. Era stabilit ca cei doi complici să nu facă altceva decît să-și îndeplinească sarcina (grup pasiv obedient). Totuși, dacă subiectul naiv manifesta dorința de a pleca înainte de sfîrșitul fazei de memorare, complicii îi semnalau faptul că nu putea să-i lase baltă chiar atunci. Concomitent, experimentatorul îi ordona, ca de obicei, să continue, folosindu-se de aceleași argumente („Continuați, experimentul o cere” etc.).

În condiția grupului neobedient, se folosea o replică parțială a experimentului precedent cu grupul obedient. Dar, spre deosebire de el, după 150 de volți (al zecelea cursor din cele treizeci), complicele-profesor nr. 1 îl informa pe experimentator că nu mai dorește să continue, din cauza protestelor elevului. Experimentatorul insista ca el să continue, dar complicele refuza și se așeza într-un colț al încăperii. Atunci experimentatorul le cerea celorlalți subiecți să continue în doi: subiectul trebuia să citească lista cuvintelor și să aplice șocul, iar complicele rămas trebuia să pună întrebări și să verifice răspunsurile. După 210 volți (al paisprezecelea cursor), complicele-profesor nr. 2 refuza la rîndul lui să continue și, în ciuda eforturilor depuse de experimentator, se așeza și el undeva mai departe. Experimentatorul îi ordona subiectului să continue, luînd în sarcina sa întreaga procedură, sub pretextul că este important ca experimentul să fie dus pînă la capăt. De fapt, prin aceasta se revenea la situația de bază.

Rezultatele obținute sînt prezentate în tabelul 1.12. În scop comparativ, Milgram a efectuat din nou o evaluare în condiție clasică (un singur subiect, căruia experimentatorul îi ordona să urce nivelul șocurilor la fiecare greșeală)**.

	Condiție clasică	Grup obedient	Grup neobedient
Media șocurilor (volți)	368,3	385,5	246,8
Procentul de obediență	65,0	72,5	10,0

Tabelul 1.12. *Nivelul mediu al șocurilor și procentul de obediență, în funcție de comportamentul grupului sau de faptul că subiectul e singur*

Se observă fără echivoc că nesupunerea complicilor din grup a dus la scăderea drastică a obedienței subiectului, în timp ce situația redevenise conformă cu situația clasică, unde se folosea un singur subiect. Subiectul pare așadar să fi luat din împotrivirea

** Din punct de vedere metodologic, pentru a realiza comparațiile dintre diferitele experimente, Milgram s-ar fi putut mulțumi să folosească în continuare grupul inițial din condiția de bază. Desigur, replicile sînt de dorit, mai ales în astfel de cercetări. Totuși, faptul că au existat atîtea replici ale acestei situații arată limpede cît de mult a vrut să se asigure Milgram de reproductibilitatea primelor sale rezultate.

complicilor față de autoritate justificarea necesară propriei opoziții față de experimentator. În ceea ce privește grupul obedient, rezultatele sînt mai puțin clare. Desigur, voltajul și procentul de obediență sînt mai ridicate, însă diferența este mică și sîntem departe de o supunere totală din partea subiecților. Nu e mai puțin adevărat că, sub această formă, rezultatele sînt greu de analizat. De aceea, pentru a ne relua obiceiul, vom reprezenta grafic, în figura 1.13, curbele de obediență ale subiecților în fiecare etapă a procedurii. Pentru a evalua cum trebuie impactul grupului nesupus, am adăugat curba de obediență a grupului care nu primea de la experimentator ordinul de a urca treptat nivelul șocului.

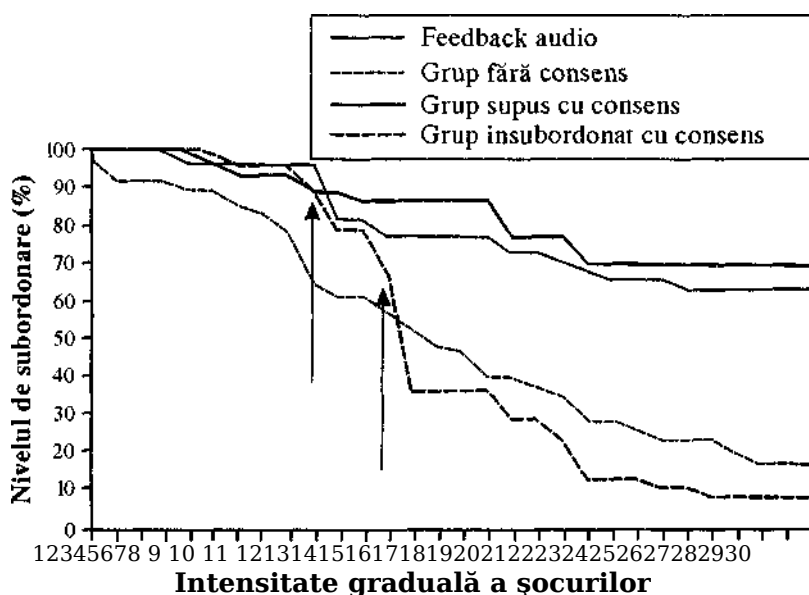

Figura 1.13. *Curbele obedienței la fiecare nivel de șoc, pentru condiția clasică și pentru cele trei condiții de grup*

Săgețile din grafic reprezintă nivelul la care a fost programată răzvrătirea fiecărui complice-profesor din condiția grupului neobedient. După cum vedem, dacă subiecții din această condiție s-au comportat la fel ca și în celelalte condiții pînă la răzvrătirea primului complice, apariția acestui comportament duce la diminuarea sensibilă a obedienței. La fel se întîmplă cînd se răzvrătește al doilea complice și vedem că efectul persistă o vreme. După un anumit timp (vezi cursorul 21, adică 315 volți),

răzvrătirea prealabilă nu mai are efect și nu mai duce la scăderea semnificativă a procentului de obediență.

În ceea ce privește comportamentul subiectului din condiția grupului obedient, se observă o foarte ușoară tendință de a se supune experimentatorului mai mult decît în condiția de bază. Totuși, așa cum s-a putut vedea, grupul obedient are doar un slab impact asupra subiectului, iar etapele în care intervine nesupunerea sînt aproximativ aceleași ca în condiția în care subiectul e singur. Desigur, dacă e să comparăm de data asta grupul obedient din condiția în care experimentatorul îi ordonă subiectului să

crească intensitatea șocurilor cu cel în care subiectul este liber s-o aleagă, se observă o diferență clară. Aceasta ilustrează faptul că nu doar simpla presiune a grupului intervine aici și că, dintre toate variabilele manipulate, cea care are cel mai puternic impact este, desigur, autoritatea.

Neîndoielnic, aceste experimente confirmă faptul că purtarea semenului are un impact puternic asupra comportamentului subiectului. Să notăm că rezultatele experimentelor au fost validate de cercetări posterioare celor lui Milgram, cu variante mai mult sau mai puțin importante în dispozitivul experimental. Astfel, Larsen, Coleman, Forbes și Johnson (1972), au arătat că prezența grupului ca model de obediență nu era necesară pentru a obține un efect de supunere. De exemplu, dacă subiectul intra în sală pe cînd un altul (un complice, de fapt) se afla încă în timpul experimentului, acest fapt era de ajuns ca, atunci cînd îi venea rîndul, să administreze șocuri de o intensitate comparabilă cu cea a complicelui. În același mod, Mantell (1971) a arătat că dacă modelul nu se supune, procentul de obediență finală al subiectului care a observat nesupunerea este și el mai mic decît în condiția de bază. Într-o altă variantă, în care experimentatorul îi lasă grupului libertatea de alegere, Larsen, Coleman, Forbes și Johnson (1972) vor sublinia un grad mai accentuat de supunere din partea subiecților atunci cînd grupul profesorilor trebuia să aleagă, în mod colegial, nivelul șocului ce trebuia aplicat elevului. Aici, forțînd intenționat nivelul, complicii au indus un comportament de conformism al subiectului față de propunerea lor. O altă cercetare, realizată în Australia de Kilham și Mann (1974), a arătat că rolul subiectului în cadrul grupului este și el important. Într-adevăr, în experimentul lor, care nu folosea decît un singur complice-

profesor (și nu doi, ca de obicei), s-a obținut un grad mai ridicat de supunere cînd subiectul avea rolul de a transmite nivelul șocului ce trebuia aplicat și nu acela de executant al sarcinii.

Toate aceste studii de pînă acum arată că reacțiile celorlalți într-o situație complet neobișnuită și foarte problematică pentru subiect au un impact serios asupra comportamentului său. Totuși, mai putem vedea că efectele grupului ca model au o anumită limită și că, în mare, numărul subiecților care se opun autorității rămîne constant, chiar dacă un simplu grup pasiv poate crește intensitatea descărcărilor electrice. De fapt, grupul pare să nu aibă un impact real decît atunci cînd se opune autorității. Se pare deci că persoanele care nu reușesc, singure, să depășească conflictul interior dintre dorința de a se opri și nevoia de a se supune autorității iau din acest comportament de împotrivire resursele necesare rezolvării lui și se opun astfel autorității.

3. Supunerea cotidiană față de autoritate și efectul simbolurilor autorității asupra comportamentului nostru

Studiile experimentale prezentate mai înainte au arătat, fără umbră de îndoială, că îl putem face pe un individ oarecare să îndeplinească un act grav, extrem de problematic și contrar moralei sale, doar pentru că o autoritate legitimă îi ordonă verbal să realizeze acel act. Bineînțeles, deși această dovadă pare incontestabilă în lumina numeroaselor studii din domeniu, să nu uităm că: 1) ea a fost evidențiată în condiții de laborator și 2) rezultatele au fost obținute cu aproape 30 de ani în urmă. Problema este așadar de a afla dacă obținem aceleași rezultate în țările foarte civilizate în care a avut loc majoritatea experimentelor. Studiile pe care le prezentăm în această parte vă vor convinge, cred, că supunerea față de autoritate rămîne o problemă actuală și că o regăsim în situațiile de zi cu zi, obișnuite, ale vieții noastre. În loc să așteptăm ca un astfel de comportament să dispară, ar fi mai bine poate să încercăm a înlătura condițiile care permit apariția lui, pentru a evita cumva ca el să se mai producă.

3.1. *Supunerea față de autoritate într-o situație reală: alo, doctore !*

Unul dintre reproșurile care i s-au adus paradigmei lui Milgram a fost lipsa ei de contact cu realitatea. Desigur, s-a arătat că subiecții credeau că victima primește cu adevărat șocuri electrice, că autoritatea este într-adevăr o autoritate legitimă, care știe ce face. Cu toate acestea, așa cum au menționat unii autori (Blass, 1999a; Miller, 1975), caracterul oarecum suprarealist al experimentului îi poate face pe unii sceptici în legătură cu posibilitatea de a obține în condiții naturale un atare grad de supunere față de atari acte. Dacă ducem raționamentul la limită, laboratorul ar permite exprimarea unui registru comportamental care nu există decît în acest context. În altă parte, în condiții naturale mai ales, influența autorității nu s-ar observa la un nivel atît de ridicat. Dacă istoria ne face să ne îndoim de relevanța unui astfel de argument, ea nu reprezintă totuși o dovadă experimentală. Din acest motiv, cercetătorii au încercat să evalueze care este efectul supunerii față de autoritate în situație naturală, într-un context obișnuit pentru subiecți.

Cel mai important dintre toate este fără nici o îndoială experimentul efectuat de Höfling, Brozman, Dalrymphe, Graves și Pierce în 1966,

datorită în special caracteristicilor subiecților folosiți (infirmiere) și a locului în care a fost testat comportamentul lor de supunere (spital). Se întâmplă uneori ca statutul infirmierelor să fie negat de comportamentul medicilor. Este cazul atunci când medicul încalcă regulile unei proceduri de care sînt însărcinate de obicei infirmierele sau când le ordonă acestora să facă ceva ce contravine propriilor principii profesionale. Ne putem întreba dacă o infirmieră se va supune injoncțiunii de a da un anumit medicament unui bolnav dacă această cerere vine de la un necunoscut care îi telefonează și se recomandă a fi doctor, știind că : 1) infirmiera nu cunoaște persoana respectivă; 2) prescrierea prin telefon încalcă regulile din spital; 3) medicamentul prescris nu se află pe lista medicamentelor autorizate de secție și, în sfîrșit, 4) doza prescrisă este, indubitabil, excesivă. Pentru a verifica experimental reacția infirmierelor, Höfling și colaboratorii săi au conceput și au aplicat următoarea procedură pe 34 de infirmiere din spitale publice și private americane.

În condiția experimentală, se așezau diferite cutii cu medicamente în dulapul farmaciilor din cîteva secții, cutii ce aveau următoarea indicație : „Astroten, capsule de 5 mg, dozaj normal 5 mg, doză zilnică maximă 10 mg”. Cu ajutorul unei înregistrări, experimentatorul îi telefona subiectului (infirmiera de gardă) și se prezenta ca fiind medic („Sînt doctorul Hanford”, nume necunoscut în spital), spunînd că tocmai a vizitat un pacient din secție (care exista într-adevăr acolo). Apoi, experimentatorul îi cerea infirmierei să verifice dacă medicamentul (Astroten) fusese primit în dulapul farmaceutic. Când infirmiera se întorcea și-i confirma prezența medicamentului, experimentatorul îi cerea să administreze pacientului 20 mg (dublul dozei maxime autorizate); îi spunea că va semna mai tîrziu prescrierea, dar că bolnavul trebuia să primească doza, pentru a-și face efectul atunci când va sosi el peste zece minute. După care experimentatorul îi mulțumea infirmierei și închidea.

În situația de control, procedura telefonică era descrisă, pe o foaie de hîrtie, unui grup de infirmiere angajate și unui grup de stagiare, ambele trebuind să se imagineze în acea situație. Subiecților li se cereau informații de ordin biografic (vîrstă, sex, rasă etc.) și profesional (experiment, normă întreagă/parțială etc.), pentru a se putea evalua corespondența cu grupul experimental. Erau rugați apoi să citească textul și la sfîrșit să scrie ceea ce cred că ar spune și ar face în cazul unei cereri precum cea a doctorului.

Erau totodată rugați să ofere și motivele care le motivau decizia. La sfârșit, li se cerea să estimeze ce a scris majoritatea grupului.

Contrar așteptărilor, rezultatele obținute le depășesc pe cele ale lui Milgram. Din 22 de infirmiere din grupul experimental, 21 (95,5%) au ascultat de cererea experimentatorului și au administrat doza prescrisă de

către falsul medic (în realitate, o simplă soluție glucozată). Din cele 12 infirmiere din grupul de control, 10 (83,3%) au menționat că nu s-ar fi supus ordinului, din cauza dozajului și a absenței unei cereri scrise ori din cauza nerespectării regulilor de prescriere. Tot 10 din 12 au estimat că infirmierele, în majoritatea lor, nu se vor conforma ordinului. Din 21 de infirmiere stagiare întrebate ulterior, toate au menționat că nu s-ar fi supus ordinului, în principal din cauza dozajului.

Avem 95,5% obediență totală în acest experiment efectuat în condiții naturale, pe când, dintr-o convorbire ulterioară, a reieșit că majoritatea infirmierelor din grupul experimental fusese perfect conștientă de caracterul neprofesional al cererii. 11 dintre ele au recunoscut că au conștientizat contradicția privitoare la dozaj, iar 18 că au conștientizat caracterul neprofesional și ilegal al cererii transmise prin telefon. Totuși, din cele 21 de infirmiere obediente din grupul experimental, 15 (68,2%) au evocat cazuri similare, reamintind că doctorul era contrariat atunci când ele nu aplicau prescrierea lui. Se pare așadar că prețul unei nesupunerii, în acest caz, era atât de mare, încât persoanele au fost și mai determinate să se supună ordinului. Spre deosebire de experimentul lui Milgram, între subiecți și sursa de autoritate exista o relație reală de subordonare. Acest fapt ar putea explica coeficientul mai ridicat de obediență.

Desigur, rezultatele trebuie relativizate. Experimentul s-a derulat cu aproape 35 de ani în urmă și s-a făcut pe un număr mic de subiecți. Totuși, procentul de supunere este atât de ridicat, încât el pare să confirme faptul că situațiile de subordonare pronunțată față de o autoritate reprezintă condiții ce favorizează producerea comportamentelor cel puțin problematice și contestabile din punct de vedere profesional. El ne facem totodată să reflectăm la eventualitatea interesantă de a studia utilizarea puterii în structurile organizaționale, unde, totuși, coerciția lipsește în aparență din procedurile de exercitare a puterii. Aici, o injoncțiune banală, venind de la un rang superior, duce, într-o structură organizațională foarte ierarhizată precum spitalul, la adoptarea unor comportamente contrare eticii profesionale și nocive semenului.

Rezultatele lui Hofling *et al.* (1966) ne ajută să înțelegem noțiunea de „stare de agent” atât de dragă lui Milgram. Într-un spital delimitarea responsabilităților fiecăruia este foarte netă, în funcție de locul pe care-l ocupă. Medicii ocupă vârful piramidei și dețin puterea. Ei sînt singurii care au competența și delegarea de a pune un diagnostic : diagnosticul lor. El nu poate fi contestat de persoane care nu au această competență sau delegare și care, în

cea mai mare parte a cazurilor, nu fac decât să pună în aplicare o prescriere pentru diagnosticul stabilit de medic. Este o practică imuabilă, fixată de-a lungul unei lungi tradiții a repartizării rolurilor și a atribuirii de responsabilități. Lucrul acesta duce la un răspuns automat, chiar și atunci

cînd prescrierea este viciată de o eroare. Așa cum foarte bine spune Cialdini (1990), „subordonații încetează să mai gîndească – ei doar reacționează” (p. 207)^{††}. Răspunsul automat dat ordinelor venite de la medic explică perfect coeficientul obedienței totale de 95,5% înregistrat cu infirmierele din experimentul lui Hofling *et al.* (1966). Să notăm că acest experiment validează în mod empiric alte lucrări privind răspunsul automat. În unele studii realizate de asociațiile de consumatori s-a arătat că majoritatea farmaciștilor, foarte multă vreme, eliberau medicamente a căror asociere era periculoasă, doar din dorința de a respecta prescrierea. A trebuit introdus un întreg arsenal legislativ ca să combată acest răspuns dat autorității, făcîndu-l pe farmacist responsabil de eliberarea unor medicamente incompatibile. Unele anecdote confirmă și ele efectul de răspuns automat dat ordinelor venite de la medic. Cialdini (1990) relatează cazul unui medic care a prescris un tratament pentru un pacient suferind de o afecțiune auriculară. Cum acest tratament cuprindea mai multe medicamente sub formă de picături, medicul, în loc să dea, de fiecare dată, modul de prescriere și posologia, a menționat pentru fiecare produs în parte „tratament analog”. Astfel, a redus totul la un singur medicament, ce purta indicația „tratament anal”. S-a dovedit că, deși infirmiera care primise prescrierea cunoștea funcția și modul de administrare al medicamentului, ea totuși l-a aplicat așa cum hotărîse medicul. Picăturile menite urechilor pacientului nostru i-au fost așadar introduse cu bună știință în anus. Infirmiera a încetat să mai gîndească și s-a concentrat doar pe respectarea prescrierii, în ciuda faptului că era inadecvată.

3.2. *Formele moderne ale supunerii față de autoritate: autoritatea administrativă*

Dacă rezultatele experimentului lui Milgram au stupefiat opinia publică și pe cercetătorii din psihologia socială, paradigma lui a fost ținta multor critici în egală măsură metodologice și etice. Aspectul metodologic este singurul pe care dorim să-l studiem aici, deoarece vizează, în principal, pe de o parte importanța euristică,

^{††} Robert Cialdini, *Psihologia persuasiunii*, trad. rom. de Mihaela Budui, Business Tech Internațional Press, București, 2004, p. 266 (n.trad.).

și pe de altă parte folosirea acestor lucrări cu scopul de a cunoaște funcționarea psihologică a ființei umane, precum și ponderea și influența sistemelor noastre instituționale și organizaționale.

S-a crezut că subiecții nu erau cu adevărat convingși de suferința „victimei”. Milgram va arăta că doar 2,4% dintre subiecți (din totalul de 658)

erau convinși că ea nu suferă cu adevărat, în timp ce restul credea că suferă mult. A doua obiecție critică se referă la caracterul extrem de experimental al lucrărilor lui Milgram, care făcea ca subiecții să nu se poată comporta altfel, pe când în condiții normale, da. în plus, situația era considerată ridicolă. în condiții normale, nu le ceri oamenilor să tortureze alte persoane. O atare argumentare a fost respinsă de experimentul lui Hofling *et al.* (1966) prezentat mai sus, în care niște infirmiere administrau fără ezitare unui pacient o doză periculoasă dintr-un medicament, doar pentru că o persoană care pretindea a fi medic le dăduse acest ordin prin telefon. Nu e mai puțin adevărat că, efectiv, în cazul experimentului lui Milgram, gravitatea extremă a actului solicitat putea face ca situația să devină perfect suprarealistă pentru subiect și deci să-i fie alterată legitimitatea. Din acest motiv, doi cercetători europeni, Meeus și Raaijmakers au realizat între 1980 și 1985 o serie de experimente ce cuprindea nu mai puțin de 25 de variante ale unei paradigme noi, mai realistă, inspirată mult din paradigma lui Milgram. în opinia celor doi cercetători, trebuia căutat un act mai obișnuit în societatea modernă decât cel, provenind din epoci azi revolute, de a face pe cineva să sufere fizic. Paradigma pe care au pus-o la punct acum 15 ani folosește un tip de violență ce este cu siguranță mai răspîndită în societatea avansată și politicoasă de astăzi și pentru care există o legislație specifică în dreptul penal și în cel al muncii: violența psihică și morală.

Autorii și-au publicat primele studii în 1986 (Meeus și Raaijmakers, 1986). La început, experimentul s-a făcut pe 80 de bărbați și femei cu vârste cuprinse între 18 și 55 de ani, avînd nivel mediu de școlarizare (bacalaureatul). Ca și la Milgram, subiecții erau recrutați prin intermediul presei, intențiile reale ale experimentului fiindu-le, desigur, disimulate. Experimentul se derula la Universitatea Utrecht din Olanda. Experimentatorul îi spunea subiectului că departamentul de psihologie trebuie să selecteze candidați pentru posturi de funcționari publici și că, de aceea, trebuie să le dea un test. El era constituit din 32 de întrebări cu mai multe răspunsuri, iar rezultatul urma să stabilească dacă postul este obținut sau nu. Aici, candidatul era un complice al experimentatorului. Subiectul afla apoi că departamentul de psihologie se interesa în mod conex de efectele stresului psihologic asupra parcurgerii testului, candidatul nefiind prevenit de acest fapt. Experimentatorul spunea atunci că pentru a provoca acest stres, subiectul trebuia să-i facă niște observații negative candidatului, observații legate de reușita sa în diferite faze ale testului. Ele erau în număr de 15. Atît întrebările, cît și

110
Observațiile stresante aparău pe ecranul unui calculator, iar subiectul trebuia să apese pe un buton ca să treacă de la una la cealaltă. Fiecare observație avea o gradăție numerică, ce reflecta caracterul ei stresant. Experimentatorul îi spunea subiectului că acest fapt poate avea

consecințe asupra reușitei candidatului. Subiectul trecea printr-o fază de familiarizare cu procedura de adresare a întrebărilor, apoi „candidatul” era informat, în așa fel încît să audă și subiectul, că în timpul experimentului i se va spune în ce stadiu se află, și aceasta de 15 ori. Experimentatorul adăuga că lucrul acesta nu va avea nici o consecință negativă asupra lui, ascunzîndu-i faptul că observațiile erau jignitoare. După aceea, începea experimentul propriu-zis. Subiectul și candidatul stăteau în săli alăturate și se puteau auzi reciproc prin intermediul unui interfon.

Experimentul a fost împărțit în patru faze. În prima, nu i se făcea nici o observație subiectului. În celelalte trei, observațiile erau tot mai jignitoare („Răspunsul dumneavoastră la întrebarea 9 este greșit” ; „Pînă aici punctajul vostru la test nu e foarte satisfăcător” ; „Dacă ne luăm după test, nu sînteți făcut să ocupați posturi de subaltern” etc.), iar greșelile „comise” de candidat (greșeli, ați ghicit, stabilite dinainte) deveneau în mod evident imputabile situației de stres generate și nu dificultății întrebărilor. Protestele candidatului, denotînd stresul, creșteau odată cu gradul de stres atribuit fiecărei observații a subiectului („Aveți dreptate, dar răspunsul era corect, nu-i așa?”; „Terminați odată cu observațiile, nu reușesc să mă concentrez” etc.). Experimentatorul stătea lîngă subiect pe tot parcursul experimentului. Dacă subiectul refuza să continue sau dorea să nu mai facă vreo observație, îi răspundea ca și în experimentul lui Milgram : „Trebuie să continuați, experimentul cere să continuați”. Evident, în situația de control, imediat ce subiectul își manifesta dorința de a se opri, experimentul lua sfîrșit ; experimentatorul nu-i adresa subiectului nici o injoncțiune de a continua.

A fost introdusă și o variantă în care experimentatorul era absent. Acesta pleca din sală spunîndu-i subiectului că trebuie să facă singur cele 15 observații prevăzute. De asemenea, s-a introdus o variantă experimentală cu doi subiecți rebeli (grup neobedient). În această condiție, subiectul era în continuare cel care trebuia să aplice procedura (chestionarul și observațiile jignitoare), dar „ceilalți doi subiecți” începeau să protesteze pe parcurs, refuzau să-l asculte pe experimentator și apoi se opreau.

După încheierea experimentului, i se cerea subiectului să aprecieze, cu ajutorul unei scale, gradul în care complicele s-a arătat un adevărat candidat și cît de mult credea că l-au afectat pe acesta observațiile stresante. I se cerea totodată să-și atribuie responsabilitatea comportamentului fie propriei persoane, fie

experimentatorului, fie candidatului.

Prezentăm în tabelul 1.13 rezultatele obținute în cele patru condiții experimentale testate. Cu titlu comparativ, am adăugat pe ultimul rând coeficientul obedienței totale obținut de Milgram cu variantele experimentale identice.

Procentul de obediență	Condiția experimentală			
	Un singur	Experimen- tator absent	Grup cu subiecți	Control
Procentul obedienței totale (formularea ultimei	91,70	36,40	15,80	0,00
Nivelul mediu al observației stresante (max. =	14,81	10,17	10,22	6,75
Procentul obedienței totale la Milgram (3 x 450	62,5	20,5	10,0	2,5

Tabelul 1.13. *Nivelul mediu de obediență al subiecților în diferite etape ale aplicării chestionarului de angajare*

După cum se poate vedea, coeficientul obedienței totale obținut aici este superior celui constatat de Milgram. Excepție făcând grupul de control, procentul persoanelor care folosesc observația cea mai stresantă este mai ridicat în fiecare dintre condiții. Pentru Meeus și Raaijmakers, aceasta s-ar datora, pare-se, tipului de violență exercitată asupra victimei, care, potrivit lor, ar fi de natură „psihic-administrativă” și care, deci, ar fi mai ușor de pus în practică.

Așa cum au subliniat cei doi autori, după mai bine de 20 de ani de la experimentul lui Milgram, propensiunea omului de a se supune unui ordin privind un act extrem de problematic nu a scăzut. Dimpotrivă, precizează Meeus și Raaijmakers, dacă suferința fizică dispare și legitimitatea experimentului este garantată (capacitatea de a îndura stresul într-o situație profesională), mai mult de nouă persoane din zece acceptă principiul de a face pe cineva să sufere psihic, și aceasta în ciuda faptului că victima observațiilor se află aici într-o situație de dependență economică și că trebuie să ducă la capăt testul pentru a obține postul dorit. Analiza convorbirilor realizate după

terminarea experimentului a arătat totuși că subiecții erau cu toții de acord că situația a fost neplăcută pentru ei și stresantă pentru candidat. Ei nu au întârziat să sublinieze acest aspect, împreună cu riscul de a vedea că vreun candidat poate pica testul. Dar se pare că simpla pronunțare a cuvântului „Continuați” de către experimentator a fost de ajuns ca ei să meargă mai departe cu experimentul.

Deși s-au scurs mulți ani de la primele studii ale lui Milgram și deși situația întrebuințată aici a fost puțin diferită, se observă că, din nou și mereu, o persoană oarecare, aparent nici bună, nici rea, este în stare să tortureze psihic un semen doar pentru că o autoritate legitimă i-o ordonă.

Și asta în timp ce subiectul nu are, nici cu autoritatea, nici cu victima, vreo legătură de dependență economică, fizică sau afectivă. Să notăm că rezultatele prezentate aici au fost obținute din nou cu ocazia unor studii ulterioare (Meeus și Raaijmakers, 1995). În plus, lucrări mai recente au arătat că se obțin și alte acte condamnabile în ochii semenilor, chiar dacă subiectul nu mai administrează persoanei o pedeapsă fizică sau morală. Astfel, foarte recent, Howery și Dobbs (2000) au reușit să arate că 100% dintre subiecții lor nu au ezitat să apară în calitate de martor și să declare ceva în legătură cu un furt la care nu au asistat, doar pentru că o autoritate legitimă le-a cerut asta. De asemenea, ei acceptau să semneze o declarație oficială ce conținea o mărturie pe care de fapt nu au dat-o și nici n-ar fi putut s-o dea în mod obiectiv, de vreme ce nu asistaseră la furt. Prin urmare, problema supunerii rămîne în continuare de actualitate, iar studiul ei nu trebuie să se limiteze, după cum vedem, la actele extreme de tortură fizică pe care le-a evidențiat Milgram; trebuie să avem în vedere și un întreg evantai de comportamente obișnuite, ce pune sub semnul întrebării funcționarea însăși a numeroase instituții pe care le respectăm (justiție, poliție, muncă, sănătate etc.), și a căror legitimitate a fost stabilită clar prin ansamblul dispozitivelor educative și de învățare care ne-au fost induse.

3.3. Simbolurile autorității și efectul lor asupra comportamentului: feriți-vă de haină și nu de om !

Studiile privind supunerea față de autoritate din cadrul paradigmei lui Milgram au impresionat opinia publică și pe cercetătorii din științele umane și sociale prin procentul ridicat de obediență obținut. Acesta pare deci să sublinieze cît de adînc înrădăcinat este actul supunerii față de autoritate în modelele noastre educative ; totodată, dacă s-a obținut un astfel de răspuns, e cel mai probabil pentru că supunerea față de autoritate este baza oricărei i socializări a ființei umane. De fapt, acest lucru ar trebui să ducă la exprimarea unor răspunsuri automate chiar și în situații puțin problematice, obișnuite sau chiar inconvenabile. Unele studii de

psihologie socială confirmă astăzi că cei care reprezintă sau afișează simbolurile unei autorități sociale sau instituționale pot afecta în mod perfect automat și anodin un număr considerabil din comportamentele noastre. În această ultimă parte, consacrată analizei comportamentului de supunere față de autoritate, vom studia impactul uniformeii și, mai ales, al statutului social.

3.3.1. *Efectul uniformei*

Uniforma este de departe simbolul cel mai reprezentativ al anumitor instituții (armată, poliție, justiție, securitate etc.). În lipsa acesteia, deseori, ne-am afla în imposibilitatea de a atribui legitimitate unui individ care reprezintă instituția. Ne putem întreba acum dacă acest simbol vestimentar nu cumva ne face să răspundem automat și obedient chiar și în situații când este evident că ceea ce ni se cere este total nelegitim, grotesc și ține de abuzul de putere.

Experimentul efectuat de Bushman în 1984 ilustrează perfect folosirea uniformei în cazul obținerii unui act total inconvenabil și aproape indecent. Experimentul s-a realizat pe o stradă dintr-un oraș american, pe un eșantion stratificat (vîrstă, sex, rasă și îmbrăcăminte). Un complice de 23 de ani, avînd 1,78 metri și cîntărind 61 de kilograme, stătea în preajma unei mașini aflate lîngă parcometru și se prefăcea că se scotocește în buzunare după mărunțiș. În apropierea lui stătea al doilea complice, un bărbat de 47 de ani, avînd 1,80 metri și cîntărind 95 de kilograme. După caz, acesta era îmbrăcat ca un cerșetor (condiția de absență a autorității), ca un funcționar (condiția de autoritate prin statut) sau cu o uniformă de pompieri, cu atributele ei clasice: cămașă albastră, cască neagră etc. (condiția de autoritate prin rol). El oprea un subiect și, arătînd cu degetul spre primul complice, îi spunea: „Persoana aceea a parcat lîngă un parcometru și nu are mărunțiș. Dați-i o monedă de 5 cenți! ”. Ne închipuim ușor situația și caracterul total abuziv al cererii. Rezultatele obținute în funcție de cele trei aspecte vestimentare ale celui de-al doilea complice sînt prezentate în tabelul 1.14. Am menționat doar procentul persoanelor care au dat efectiv bani complicelui de lîngă parcometru.

Tipul autorității manipulate		
Prin rol Uniformă	Prin statut Ținută de funcționar	Absență îmbrăcăminte de
82,0	50,0	44,0

Tabelul 1.14. *Procentul de supunere față de injoncțiunea complicelui*

în ciuda caracterului neobișnuit al cererii, se observă un procent ridicat de obediență în toate condițiile. Orice s-ar spune, cînd subiectul poartă uniformă, oamenii se supun mai repede

injoncțiunii sale, chiar dacă ea reprezintă un perfect abuz de putere. Să mai reținem că în acest experiment subiecții mai în vârstă (peste 30 de ani) se supun mai mult decît cei tineri (16-30 de ani): 100% dintre subiecții mai în vârstă s-au supus în cazul

autorității prin rol, față de 57% dintre tineri. Pe lângă supunere, aspectul vestimentar al solicitantului a influențat și viteza cu care subiectul s-a conformat cererii. Bănuim că unii rămâneau năucii de o asemenea cerere, fapt ce a determinat variații în timpul de executare. Rezultatele acestor timpi sînt prezentate în tabelul 1.15, pentru trei intervale temporale.

Tipul autorității	Timpul în care s-a executat injoncțiunea		
	- 30 de secunde	30 de secunde - 1 minut	+ 1 minut
Fără autoritate (ținută de cerșetor)	23,0	36,0	41,0
Autoritate prin statut (ținută)	24,0	64,0	12,0
Autoritate prin rol (uniformă)	85,0	15,0	0,0

Tabelul 1.15. *Latența supunerii (%), în funcție de intervalul de timp*

Rezultatele nu mai au nevoie de comentarii. Nu doar că au fost mai mulți subiecți care au executat ordinul persoanei în uniformă, dar aceștia l-au executat mult mai repede.

Bushman a încercat să analizeze, după încheierea experimentului, motivele acestei obediențe. Le cerea celor care s-au supus să explice de ce au acceptat. El a separat argumentele ținînd de supunerea oarbă („N-am avut de ales”, „Mi-a cerut asta”) de argumentele de tip altruist („Trebuie să-ți ajuți semenii”). Rezultatul: în timp ce argumentele ținînd de supunerea oarbă se întîlnesc în 64% dintre explicații, cînd complicele poartă uniformă, ele nu mai reprezintă decît 48 % și respectiv 23 % în condiția de autoritate prin statut și în cea de absență a autorității. Totodată, argumentele altruiste pot fi întîlnite în 50% din justificările din condiția de absență a autorității, și doar în 16% și 10% în condițiile de autoritate prin statut și de autoritate prin rol. În plus, s-au observat rezultate interesante în ceea ce privește persoanele care nu au dat bani. Într-adevăr, dacă ar fi avut măruniș, 32% dintre acestea spun că ar fi dat în condiția de absență a autorității, față de 89% în condiția de autoritate prin rol. De fapt, atari diferențe apar și în frazele pe care le spuneau subiecții complicei. În condiția de autoritate prin rol (uniformă), subiecții au refuzat invocînd motive pur tehnice („N-am la mine bani măruniș”, „N-am

decît bancnote”, „Mi-am uitat portofelul acasă”, „Aș da cu plăcere, dar n-am bani la mine” etc.), pe cînd în celelalte cazuri, mai ales în condiția de absență a autorității, persoanele au invocat motive ce puneau la îndoială integritatea solicitantului („Sînteți bolnav”, „Aveți probleme cu capul” etc.).

Acest experiment arată limpede că ceea ce simbolizează cel mai pregnant o autoritate instituțională, căreia de obicei ne supunem, ne determină să producem aproape automat comportamentul de obediență, și asta independent de absurditatea cererii pe care o formulează sursa de autoritate. Să ne amintim, în plus, că uniforma nu reprezenta o autoritate în general coercitivă (poliție, armată), ci era o uniformă de pompieri, ceea ce totuși sporește caracterul absurd și nelegitim al cererii făcute de complice. Ba chiar subiecții își dau seama că purtarea lor este legată de însemnele autorității, deoarece ele sînt invocate și nu altruismul atunci cînd își explică modul de a se comporta. Să notăm că unii cercetători au obiectat că rezultatele lui Bushman s-ar putea explica prin prezența celui de-al doilea complice, care ar fi considerat mai înfricoșător în condiția uniforme și care, astfel, i-ar fi determinat pe oameni să-i accepte de frică cererea. Din această cauză, el a realizat în 1988 un alt experiment (Bushman, 1988), în care al doilea complice era o femeie avînd un așa-zicînd gabarit redus (1,51 metri și 50 de kilograme). Comportamentul bărbaților sau al femeilor va fi totuși aproape identic, la fel și motivele prin care subiecții își explicau actul de supunere. Singura diferență observată între cele două studii va fi tocmai absența vreunei diferențe de comportament în funcție de categoriile de vîrstă ale subiecților. În mod evident, legitimitatea unei autorități instituționale, vehiculată simbolic prin uniformă, este cea care explică purtarea subiecților.

3.3.2. *Influența statutului*

Multe studii publicate în literatura de specialitate confirmă astăzi faptul că statutul superior, manipulat de regulă prin aspectul vestimentar al cuiva sau prin informații corespunzătoare oferite în prealabil persoanelor, le determină pe acestea să accepte mai ușor cererea venită de la un străin care are, în mod vizibil sau obiectiv, un astfel de statut. Influența statutului este suficient de puternică pentru a inhiba comportamente la care, totuși, ne-am putea

aștepta cu îndreptățire. Ea duce chiar la adoptarea unor comportamente care nu i-au fost solicitate persoanei. Se știe că statutul influențează anumite conduite necivilizate. O persoană aflată la volan, care nu pornește când semaforul e verde, va fi mai puțin claxonată dacă mașina sa e una scumpă, decât dacă e de valoare medie (Doob și Gross, 1968). În plus, la cei care totuși au claxonat, timpul care le-a luat s-o facă a fost mai lung decât în situația unui statut inferior. Pe de altă parte, este limpede că o persoană cu statut superior, blocată la semafor de o mașină obișnuită, va manifesta mai multă agresivitate (Diekman, Jungbauer-Gans, Krassing și Lorenz, 1996). Statutul ne influențează chiar și în adoptarea unor conduite periculoase.

Astfel, Lefkowitz, Blake și Mouton (1955) au arătat că atunci când o persoană cu statut superior (statut manipulat tot prin aspectul vestimentar) încălca o regulă de siguranță rutieră, traversînd pe trecerea de pietoni când nu avea voie, 20% dintre persoane adoptau același comportament, pe cînd în condiția de control sau de statut inferior încălcarea regulii nu se făcea decît în 1 % din cazuri. Un experiment realizat de Guéguen și Pichot (2001) va confirma aceste rezultate și va scoate chiar în evidență un efect de inhibare a comportamentului (modelul era mai puțin imitat) în condiția de statut inferior : în condițiile de statut superior, statut neutru, statut inferior și control (fără model), procentul de transgresiune a fost, respectiv, de 54%, 18%, 9% și 16%. Pe lîngă efectele variabile ale imitării în funcție de statutul modelului, observăm reacții diferite și atunci cînd comportamentul complicelui este costisitor pentru persoana noastră. Astfel, Harris (1974) îi cerea unui complice să se bage în față la diferite cozi (cinema, magazine, ghișee de bancă), cuprinzînd cel puțin 15 persoane. Și aici, aspectul vestimentar a fost manipulat cu scopul de a caracteriza statutul. După caz, complicele era îmbrăcat neglijent (statut inferior) sau foarte elegant (statut superior). Rezultatele arată că manifestările de agresivitate sînt mai puține față de complicele cu statut superior decît față de cel de statut inferior, și aceasta indiferent de locul unde complicele se bagă la rînd și de prezența/ absența scuzelor. Același tip de rezultate a fost observat într-o situație puțin diferită: un complice al cărui aspect vestimentar varia (statut superior/ mediu, inferior) nu avea bani destui ca să cumpere un corn dintr-o patiserie, deoarece îi lipseau cîteva centime de euro (Guéguen și Pascual 2003b). După caz, complicele se arăta fie foarte politicos („Sînt jenat, dar îmi lipsesc opt centime. Mi-ați putea lăsa așa, vă rog?”), afișînd un zîmbet larg, fie de-a dreptul lipsit de politețe („Ei, la naiba, îmi lipsesc opt centime. Aveți de gînd să mă scutiți de ele sau nu ? ”). Rezultatele vor arăta că subiecții (angajați ai patiseriilor) au acceptat cererea complicelui în condiția politeții pentru fiecare dintre condițiile de statut (în medie 93%). Totuși, în condiția lipsei de politețe, cînd complicele avea statut inferior, 20% s-au supus, spre deosebire de 40% în condiția statutului mediu și de 75% în condiția statutului superior. Statutul influențează chiar comportamentele persoanelor aflate în preajma unor indivizi ce comit acte propriu-zise de delincvență. Guéguen și Pascual (2002) au arătat că o persoană cu statut superior care fură ceva dintr-un magazin

face ca reacția subiecților de a împiedica *acest act* (*fie* adresînd un reproș, *fie* alertînd un polițist) *să fie* mai slabă decît dacă „hoțul” ar avea statut neutru sau inferior.

Însumate, cercetările de mai sus par să arate că, în multe circumstanțe, un statut superior are proprietatea *fie* de a inhiba comportamentul, *fie* de a determina aprecierea inexactă a realității, ducînd la un comportament de

imitare. Această inhibare/activare are deseori același rezultat. În ambele cazuri, comportamentul adecvat situației sau contextului este mai rar adoptat.

Efectul statutului nu se limitează doar la situațiile problematice sau conflictuale. El influențează și ajutorul pe care-l oferim persoanei, fie că aceasta ni l-a cerut sau nu. Astfel, s-a arătat că ajutam mai repede o persoană cu statut superior, atunci când, pregătindu-se să pună în portbagajul mașinii pungile cu alimente, le scapă pe jos (Solomon și Herman, 1977). Statutul superior (mașină scumpă și nouă) este ajutat în 53% din cazuri, față de 23 % în condiția de statut inferior (mașină ieftină și prost întreținută). Când persoana căreia i s-a manipulat aspectul vestimentar trebuie să facă o cerere în mod direct, observăm aceleași efecte. Astfel, Kleinke (1977b) a arătat că oamenii dau mai ușor o monedă unui solicitant îmbrăcat convențional (80%) decât unuia cu aspect neglijent (32%). Efectul poate fi constatat și în cazul sumelor cerute în beneficiul unei asociații caritabile, cererea fiind adresată studenților dintr-un campus fie de un profesor (statut superior), fie de un student (statut egal): profesorului, care avea doar aspectul unui cadru didactic, datorat togei, i se dau în medie 6,02 rupii, în timp ce studentului doar 2,62 rupii (Pandey, 1979). Totuși, profesorul din acest experiment era un complice și nu le preda persoanelor solicitate. Același rezultat îl obținem atunci când rugăm persoanele să semneze o petiție în favoarea dezarmării (Chaikin, Derlega, Yoder și Phillips, 1974). Dacă petiția este ceva mai problematică, regăsim aceleași efecte, însoțite însă de un comportament mai deferent, mai puțin agresiv față de solicitantul îmbrăcat în așa fel încât să sugereze apartenența la un statut superior și nu la unul inferior (Keasey și Tomlinson-Keasey, 1973). De asemenea, s-a observat că un vânzător dintr-un magazin de discuri va accepta mai repede să facă un lucru pe care în mod normal n-ar trebui să-l facă (să înapoieze banii sau să schimbe discul unui „client” care nu are bon de casă), dacă solicitantul este îmbrăcat mai curînd foarte îngrijit și nu neutru sau neglijent (Ainscough și Motley, 2000). De asemenea, sîntem mai cinstiți cu o persoană de statut superior decât cu una de statut egal nouă, atunci când aceasta ne întreabă dacă n-am găsit o monedă uitată într-o cabină de telefon public : 78% dintre subiecți înapoiază banii în primul caz, față de 38% în cel de-al doilea (Bickman, 1971). S-a observat totodată că anumite elemente vestimentare cu o puternică semnificație simbolică pot influența statutul. Astfel, Green și Giles (1973) au arătat că unui anchetator care purta cravată i se acceptau cererile de participare la un sondaj în 70% din cazuri, față de 40% în situația în care vestimentația era absolut

124
identică, dar unde lipsea cravata. Statutul influențează și
PSIHLOGIA MANIPULĂRII ȘI A SUBLINIERII
evaluarea pe care o face subiectul persoanei, într-un sens care
favorizează totdeauna persoana cu statut superior, indiferent de
comportamentul acesteia față de subiect. Iverson (1968) a arătat,

într-adevăr, că impactul statutului este atît de puternic, incit atunci cînd o persoană cu un statut aparent superior nouă ne spune ceva ce nu socotim a fi un compliment (o trăsătură pe care pretindem că n-o avem), acest fapt nu ne afectează percepția pozitivă a persoanei, pe cînd persoana de statut egal o privim cu siguranță mai puțin favorabil. Anumite caracteristici fizice sînt chiar evaluate mai favorabil sau sînt accentuate atunci cînd prezintă un avantaj pentru societate. Astfel, Cann (1991) arată că o persoană cu statut superior este considerată mai înaltă și mai frumoasă de către o persoană cu statut inferior. Se știe, în plus, că interacțiunea cu o persoană de statut superior îi provoacă subiectului reacții fiziologice mai intense. Kleinke și Williams (1994) au demonstrat, într-adevăr, că tensiunea arterială și ritmul cardiac al subiecților (studenți în primul an) creștea în cursul unei convorbiri despre pasiunile din timpul liber, purtată cu un student din ultimul an (statut înalt) ; nu se observa în schimb nici o diferență cînd convorbirea se purta cu aceeași persoană, prezentată însă ca student în anul întîi. În sfîrșit, un statut superior are mai multă forță de convingere atunci cînd trebuie date sfaturi utile. Astfel, Levine, Moss, Ramsey și Fleishman (1978) au evidențiat faptul că, într-un cabinet stomatologic, un dentist, o asistentă sau o secretară (în funcție de grupuri) îi spunea pacientului că lui (sau ei) i-ar plăcea ca pacientul să citească o broșură nouă despre prevenirea cariilor, pe care o poate procura gratuit trimițînd o carte poștală pretimbrată și menționîndu-și adresa. Pe fiecare carte poștală se afla un semn prin care putea fi recunoscută identitatea expeditorului. Astfel, se știa cu precizie numărul persoanelor care, în fiecare grup, urmau acest sfat, de altfel deloc problematic. Rezultatele obținute sînt și aici foarte elocvente : recomandarea a fost urmată de 54% dintre pacienți cînd o formula dentistul, față de 35% cînd o formula asistenta și de 18% cînd o formula secretara.

Ansamblul experimentelor prezentate în această ultimă parte, consacrată efectelor comportamentale pe care le provoacă asupra noastră figurile autorității întîlnite zi de zi, arată că o largă varietate a conduitelor noastre este puternic influențată de persoane care par să dețină o autoritate sau cărora aceasta le-a fost delegată. Astfel ne putem explica poate mai ușor efectele de supunere, de vreme ce rezultatele par să demonstreze că există un registru de comportamente automate, spontane, pe care le folosim atunci cînd sîntem confrunțați cu o cerere implicită sau explicită

venită din partea unei autorități. Dacă răspunsul este automat, să înțelegem de ce, într-o situație mai problematică, unde autoritatea insistă, ordonându-ne să ne supunem, ne vine atât de greu s-o sfidăm.

Potrivit lui Zimbardo (1974), rezultatele experimentale ce pun în evidență efectul situației și al simbolurilor autorității asupra comportamentului subiecților clarifică cel mai bine modul în care ajungem să ne supunem unui act atât de grav cum este cel obținut de Milgram cu subiecții săi. Zimbardo (1974) crede că situația și simbolurile se înneplesc, iar obediența nu trebuie înțeleasă doar prin referire la actul de conformare al unui individ, ci și ca rezultatul unui proces îndelungat, prin care raționalitatea puterii, a dominării și a autorității s-a înscris în el. Sîntem controlați de simboluri, de reguli, iar noi nu încetăm să-i facem pe copiii noștri mai civilizați, încredințându-i unor instituții precum școala, unde trebuie tot timpul să respecti o autoritate, să te supui unor reguli etc. Dacă există o supunere atât de spontană față de autoritate, e pentru că noi înșine participăm la crearea acestor simboluri mitice ale autorității, pentru că trăim cu iluzia că deținem controlul personal, tară să acceptăm că ne constrîng normele situației, în sfîrșit, pentru că avem credința că lucrurile rele sînt făcute de oameni răi, care au intenții rele. Trăind cu aceste mituri în minte, nu ne-am fi gîndit să studiem funcționarea sistemelor noastre sociale, instituționale și organizaționale, care ascund perfid în spatele legitimității lor incontestabile (căci ne doresc binele tuturor) reversul avantajelor lor : dificultatea, dacă nu chiar imposibilitatea de a ne controla efectiv actele, așa cum ne dictează conștiința.